

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a marbled paper pattern in shades of brown, tan, and green. The spine, visible on the left, is made of a dark, textured material. A small white label is affixed to the bottom left corner of the cover.

9(44.925)

Y-22

5 OCT 2011

10000

10000

2/12/11
10000
10000

2/12/11
10000
10000

W. 2A

15635

Հայրենի Արքայադար

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

9(47.925)

Վ-2.2

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Ելեքտր. տպարան «ԷՊՕԽԱ» Գանդակայա փող. № 3.

1909

1004
1747
9

**Նուէր Թիֆլիզի Առևտրական և Մանթաշիի վա-
ճառային դպրոցների իմ աշակերտներին:**

Դուք, սիրելի աշակերտներ, որ սովորում էք Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Ասորեստանի, Մարաստանի, Հրէաների, Պարսից և այլ բազմաթիւ ազգերի պատմութիւնները, շատ անգամ դիմել էք ինձ հարցերով.—վարժապետ, ի՞նչու չենք սովորում հայոց պատմութիւն, երբ պիտի սովորենք մեր սեփական պատմութիւնը:—

Ակամայ լռութիւնից յետոյ, այս գիրքն է ահա, որ պիտի պատասխանէ ձեր հարցերին, ուր համառօտ ու կարճ, պիտի գտնէք Ձեր Նախնեաց գործերի պատմութիւնը:

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ

Նիւթն աւելի կենդանի և բնական դարձնելու լաւագոյն միջոցը կ'լինէր, դիմել բոլն պատմական աղբիւրներին և երբեմն ամենահարցասիրական հատուածները կարգալ դասատանը լականատեսների գեղեցիկ պատմածներէց: Այդ հնարաւոր չէ, որովհետև մեր պատմիչներէց մի քանիսը միայն թարգմանուած են աշխարհաբար, մեծ մասը գրաբար և անմատչելի են: Այդ պակասը լրացնելու համար խորհուրդ ենք տալիս դիմելու մեր «Հայ-Հեղինակներ» գրքին, ուր գետեղուած են մեր լաւագոյն հեղինակների գրչին պատկանող պատմական յօդուածներ: Այս գրքում, ծանուցումներէ մէջ ցոյց են տրուած համապատասխան տեղերը, որոնք կարող են կարդացուել յիշեալ գրքէց:

Գիրքս կազմելիս, բացի բոլն աղբիւրներէց. օգտուել և հետեւել եմ մեծ մասամբ Պալաստեանին:

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մարդկութիւնը բաժանուած է երեք մեծ ցեղերի. սպիտակ, դեղին, սև ու կարմիր-պղնձագոյն: Կենսակրթութեան (կուլտուրա) մէջ առաջ են գնացել և մեծ դեր են կատարել առաջին երկուսը: Սև ցեղը ոչ բարձր կուլտուրայի է հասել, ոչ էլ պատմութիւն ունի: Պատմութիւն ունեցող ազգերը պատկանում են դեղին կամ սպիտակ ցեղին: Դեղին ցեղի մէջ ամենից կուլտուրական ազգերն են Չինացիք և Ճապոնացիք: Շատ հին և պատկառելի է Չինաստանի կուլտուրան, միայն նա սահմանափակուած ինքն իր մէջ մեծ տարածութիւն չգտաւ և ազդեցութիւն չունեցաւ մարդկութեան փնացեալ մասերի վրայ: Դրա հակառակ լայն ծաւալ ստացաւ և այսօր ձգտում է գրեթէ տիրապետելու ամբողջ աշխարհին սպիտակ ցեղի ստեղծած կուլտուրան:

Սպիտակ ցեղը բաժանուած է երկու մեծ ընտանիքների. Սեմիտներ և Արիներ կամ Հնդեւրոպացիներ: Սեմիտներն ապրում էին Միջագետքում, Սիրիայում, Արաբիայում, Փիւնիկէում և Պալեստինում: Այդ երկիրներում էլ աճեց ու ծաղկեց նրանց կուլտուրան (կենսակրթութիւնը):

Շուտով կուլտուրայի դեկը Սեմիտներից անցնում է արիական ցեղի անդամներին կամ Հնդեւրոպացիներին: Այդ ցեղը որպէս իր մարմնի գեղեցկութեամբ, նոյնպէս իր մտաւոր բարձր ընդունակութիւններով առաջին տեղն է բռնում մարդկութեան մէջ:

Այդ ցեղն է, որ ստեղծագործել է մարդկային ամենաբարձր կուլտուրան և գիտութեան ու արուեստի մէջ գրեթէ չունի իր մրցակիցը: Այդ ցեղի բնավայրն է Եւրոպան, Փոքր և Միջին Ասիան մինչև Հնդկաստան: Այսօր,

սակայն, զրեթէ ամբողջ աշխարհը գտնուում է այդ ցեղի ձեռքին:

Այդ ցեղին էին պատկանում հնումը յոյները, հռոմայեցիք, նոյն այդ ցեղի մի մի ընտանիք են կազմում այսօրուայ ամենակենսակիրթ ազգերը՝ անգլիացիք, ֆրանսիացիք, գերմանացիք, իտալացիք, լեհերը, ռուսները, պարսիկները և Հնդկաստանում արիական ծագում ունեցող որոշ ցեղեր:

Այդ ցեղին են պատկանում նաև հայերը, որոնք հէնց օտարազգի գիտնականների և ճամբորդների վկայութեամբ ամենաընդունակ ազգերից միսն են համարուում. առաջինն էին որ ընդունեցին քրիստոնէութիւն, և հազարաւոր տարիներ շարունակ կռուեցան վայրենի ու բարբարոս ցեղերի հետ, պահպանելու համար իրանց լեզուն, հայրենիքը և կրօնը: Հայերը ևրդական լաւագոյն գաղափարների ընդունողն ու տարածողն են Ասիայում:—

Հայաստանը, ուր ապրում են հայերը, գտնուում է Ասիայի, Եւրոպայի և Աֆրիկայի մէջ տեղը և այդ երեք մայր ցամաքները կապող անցքն է: Հնուց հետէ նա մի կամուրջ է եղել, միակ ճանապարհը, որի վրայով անցել են զանազան ազգեր. Ասիայից Եւրոպա կամ Աֆրիկա և ընդհակառակը: Բոլոր մեծ արշաւներն ու պատերազմ-ընդհակառակը: Բոլոր մեծ արշաւներն ու պատերազմ-ները այս երեք մայր ցամաքների մէջ, ինչպէս օրինակ ազգերի մեծ գաղթը, Պարսիկների արշաւները, Հռոմի կռիւները Պարթևների հետ, Արաբաց յարձակումները պարսից կամ յունաց վրայ, խաչակրաց արշաւանքները, Սելճուկների կամ Օսմանցոց շարժումները, ռուսաց ձգտումը դէպի հարաւ կամ արեւելք, կատարուել է Հայաստանի վրայով: Ապրելով այսպիսի երկրում, հայ ազգը մի հանգիստ օր չէ ունեցել իր ընդունակութիւնները գործադրելու կամ զարգացնելու. այնու ամենայնիւ «մեր երկուսն էլ կատարուել են քաջութեան և արիութեան մեծ գործեր», ինչպէս գեղեցիկ ասել է մեր պատմահայր Խորենացին, որոնք արժանի են ամեն մի կրթուած հայի ուշադրութեանը: Մեր ազգը դեռ հինգե-

րորդ դարուց մշակել ու զարգացել է մի գեղեցիկ և հարուստ լեզու, մի հարուստ և հիանալի գրականութեան հետ: Ծարտարապետութեան մէջ ստեղծել է Անի քաղաքի նման մի հրաշակերտ, որի աւերակների մնացորդն անգամ, հէնց այսօր ամեն մի եւրոպացու և ամեն մի ճամբորդի հիացքն ու զարմանքն է շարժում: Հինգհարիւրամեայ խաւարից և մտաւոր ու քաղաքական անկումից յետոյ այդ ազգը այսօր նորից զարթելով ստեղծել է երկու լեզու. արեւմտեան և արեւելեան հայերէն և նորից ուզում է ուսումնասիրել մի կողմից իր անցեալ փառքի նսեմ մնացորդները, միւս կողմից ընդունելով եւրոպական կուլտուրա, տարածել այն հարեան ազգերի մէջ: Այս ազգի պատմութիւնն է ահա, որ մենք պիտի սովորենք այս փոքրիկ գրքոյկից:

Սիրենք և սովորենք, մեր ազգի պատմութիւնը, սիրելի մանուկներ:...

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅ-ԱԶԳԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ԱԻԱՆԴՈՒԹԵԱՆ

Ինչպէս ամեն ազգի, այնպէս էլ մեր հին պատմութիւնը զարդարուած է գեղեցիկ աւանդութիւններով, որտեղ երբեմն իրական ու ճշմարիտ հերոսները երևան են գալիս որպէս դիւցազն և ուր ճշմարտութիւնը խառն է լինում աւանդական առասպելների հետ: Հայկը մի ճշմարիտ ազգային հերոս էր, մի քաջ նետաձիգ որսորդ: Հետեւելով Աստուածաշունչին, մեր նախնիք մի գեղեցիկ պատմութիւն են յօրինել, ուր Հայկը դուրս է գալիս որպէս հակառակորդ Բէլի: Ահա այդ աւանդական պատմութիւնը Հայկի և Բէլի մասին ըստ Խորենացու:

Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից յետոյ Բէլ կամ Նեբբոլթ անունով մի հսկայ սկսաւ բռնանալ ժողովրդի վրայ: Հայկ անունով մի քաջ որսորդ չուզեց հնազանդիլ նրան և առնելով իր որդիքն ու թոռները, թուով 300 հոգի, հեռացաւ Բաբելոնից դէպի հիւսիս: Նա բնակութիւն

հաստատեց Արարատեան երկրի մի լեռնադաշտի վրայ շինեց մի գիւղ և անունը դրեց Հայկաշէն, իսկ գաւառը կոչուեցաւ Հարք: Այդ երկրի հին բնակիչներն էլ միանալով Հայկի որդոց, հնազանդեցան նրան:

Այս բանը դուր չեկաւ Բէլին: Նա պատգամ ուղարկեց Հայկին ասելով. «Գնացիր բնակուեցար ցուրտ սառնամանիքի մէջ. լաւ կանես, որ քո սառն հպարտութիւնը մեղմես և գաս, հնազանդելով ինձ, հանգիստ ապրես իմ տէրութեան մէջ, ուր էլ կամենաս»:

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ.

Հայկը խիստ պատասխանելով յետ դարձրեց Բէլի պատգամաւորներին: Բէլը զայրացաւ և ահագին բանակով եկաւ Հայկի վրայ՝ պատերազմելու: Հայկը լսելով Բէլի գալուստը, հաւաքեց իր ցեղից բոլոր ռազմիկներին և Վանայ ծովի մօտ մի գաղտնավայրում հանդիպեց Թշնամուն:

Բէլը մի խումբ քաջերով առաջ էր ընկած. Հայկը

յարձակուեցաւ նրա վրայ: Երկու կողմից էլ բազմաթիւ հսկաներ ու քաջեր ընկան, բայց երկու կողմն էլ մնացին անպարտ: Բէլը մտածեց յետ փախչել և միանալ գլխաւոր բանակին, բայց Հայկը նրան ժամանակ չտուաւ, նրա զօրաւոր նետը ցցուեց Բէլի կրծքին և բռնաւոր հսկան գետին տապալուեց: Բէլի անտէր մնացած զօրքը ցիր ու ցան եղաւ: Հայկը տարաւ յաղթութիւնը:

Պատերազմի տեղը Հայկը մի դաստակերտ շինեց և անուանեց Հայք: Բէլի ընկած տեղը կոչուեցաւ Գերեզմանք: Հայկը իր ժամանակի հսկաների մէջ ամենաքաջն էր և նշանաւոր. նա հաստաբազուկ էր, գեղեցիկ, գանգուր մազերով՝ խաժ աչքերով, գեղապատշաճ և անձնեայ: Նրա անունով է, որ մենք կոչուում ենք Հայ, իսկ մեր երկիրը Հայաստան:—

ՀԱՅԿԻ ՅԱԶՈՐԴԵՐԸ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱՄ.

Հայկի յաջորդն էր Արմենակ: Սա իր Մանաւադ ու Պոռ եղբայրներին թողնելով Հարք գաւառում, ինքը գնաց զէպի հիւսիս և բնակութիւն հաստատեց մի բարձր լեռան մօտ, որ Արմենակի անունով կոչուեց Արագած, իսկ գաւառը Արագածոտն:

Մանաւադի որդի Բազը բնակուեց աղի ծովի արիւմտահիւսիսային կողմերը, որի անունով էլ ծովը կոչուեց Բզնունեաց ծով (այժմ Վանայ):

Արմենակին յաջորդեց Արամայիս, որ Արարատեան դաշտում, Գեհոն (Երասխ) գետի ափին մի քաղաք շինեց. դա հիմնողի անունով կոչուեցաւ Արմաւիր և վերջը Հայկազեանց մայրաքաղաքը դարձաւ: Նա մի որդի ունէր, անունը Շարայ. դա սաստիկ շատկեր ու բազմածին էր, դրա համար ստացաւ մի արգաւանդ դաշտ, որ Շարայի անունով կոչուեց Շիրակ:—Իրա շատակերութիւնն առակ էր դարձել ժողովրդի մէջ, որ ասում էին ամեն մի որկրամոլի. «Թէ քոնը Շարայի որկորն է, մերը Շիրակի ամբարքը չեն»:

Արամայիսին յաջորդեց Ամասիա, որի անունով էլ կոչուեցաւ Հայաստանի ամենամեծ լեռը—Մասիս: Նա ունեցաւ երեք որդի. Գեղամ, Ժիր Փառոխ և Կայտառ Յոռակ.—գրանց համար նա շինեց երկու աւան, մինը Փառոխոտ, միւսը Յոռակերտ:

Մի քանի ժամանակից յետոյ Գեղամը թողնելով իր որդի Հարմային Արմաւիր՝ ինքը գնում է արևելահիւսիս մի ծովակի մօտ: Այդտեղ նա հիմնում է մի աւան, որ կոչւում է Գեղարքունի, ծովը էլ Գեղամայ ծով (այժմ Սեան): Այս երկրները մինչև Արաքս գետը Գեղամը տալիս է իբրև ժառանգութիւն իր Միսակ որդուն:

Այսպէս Հայկի որդիքն ու թոռները հետգհեաէ բազմաճաւով ցրուեցին ու տիրեցին ամբողջ Հայաստանին:

Կազմուեցան փոքրիկ ցեղեր իրանց նահապետներով. սակայն միութիւն և կապ չկար նրանց մէջ և թշնամիները նրանց դիւրութեամբ նեղում էին: Այդ միութիւնն ու կապ հաստատողն եղաւ Բաշն Արամ:

Ա. Ր. Ա. Մ. Ն. Ա. Հ. Ա. Պ. Ե. Տ.

Արամը վերին աստիճանի քաջ և հայրենասէր մարդ էր. նա լաւ էր համարում մեռնել՝ քան տեսնել այն նեղութիւնները, որ օտարները տալիս էին հայերին: Նա միացնում է հայ ցեղապետներին, 50000 քաջ ու ընտիր զօրք հաւաքում և նրանց գլուխն անցնելով, յարձակում է Նիւբար Մադէսի վրայ, որ նեղացնում էր Հայաստանի արևելեան կողմը:

Անսպասելի յարձակումով՝ դեռ արևը չծագած, Արամը կոտորում է Նիւբարի զօրքը և նրան էլ գերի առնելով, բերում է Արմաւիր:

(Այնտեղ աշտարակի ծայրին մեխում են նրան ճակատից ի տեսիլ անցորդներին):

Նինուէի թագաւոր Նինոսը թէպէտ մտածում էր իր նախահօր—Բէլի վրէժն առնել Արամից, բայց տեսնելով նրա քաջ պատերազմները, մարգարտեայ վարսակալ ուղար-

կեց նրան ընծայ և իր երկրորդը կարգեց Արամին:

Մադէսի երկիրներին տիրելուց յետոյ, Արամը գէնքն ուղղեց հարաւ, ասորի Բարշամի դէմ, որ Հայաստանի հարաւը կատարեալ անապատ էր դարձրել:

Արամը նրան էլ յաղթելով զօրքը ցրուեց մինչև Կորդուաց լեռները և Բարշամի երկիրը հարկատու արաւ: Բարշամն էլ պատերազմի մէջ մեռաւ: Սա այն Բարշամն էր, որին քաջութեան համար ասորիներն իբրև աստուած էին պաշտում:—Արևելեան և հարաւային կողմերը թշնամուց ապահովելով, Արամ իր ուշքը դարձրեց դէպի արևմուտք:

Պոնտոսի (Սև ծով) և Միջերկրականի մէջ գտնուած երկրի վրայ այդ ժամանակ իշխում էր Պայապիս Քաղեայ անունով մէկը, որ զօրք հաւաքեց Արամի դէմ դուրս գալու: Մեր Արամը 40,000 հետեակ և 2,000 հեծելազօրքով յարձակուեց Պայապիսի վրայ, ջարդեց նրան և փախցրեց մինչև Միջերկրականի կղզիներից մէկը:

Պայապիսի երկիրներին տիրեց Արամ և բնակիչներին հրամայեց, որ հայերէն սովորեն ու խօսեն. ինքը դառնալով Հայաստան, այնտեղ թողեց Մշակ անունով մէկին 10,000 զօրքով: Մշակն այնտեղ մի աւան հիմնեց իր անունով, որ տեղացիք անուանում էին Մաժաք և վերջը կոչուեցաւ Կեսարիա: (Այս երկրներից էր, որ կազմուեցաւ Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայք գաւառները, որ միասին կոչուեցան Փոքր—Հայք):

Արամի նշանակութիւնը շատ մեծ է մեր պատմութեան մէջ. նա էր որ բոլոր հայ ցեղերին միացրեց և դարձրեց մի ազգ. թշնամիներին վանելով՝ նա հիմք դրեց մի մեծ և ընդարձակ տէրութեան, ամեն տեղ բնակիչներով լցրեց և հայ անունը պատկանելի դարձրեց ամենի առաջ: Նրա անունը այնքան ազդու և հռչակաւոր էր, որ օտար ազգերը մեզ և մեր երկիրը ճանաչում և կոչում են նրա անունով ԱՐՄԷՆ, ԷՐՄԷՆԻ, (Արամեան) և մեր երկիրն էլ ԱՐՄԵՆԻԱ.—

ԱՐԱԳԵՂԵՑԻԿ

Արամին յաջորդեց նրա որդին՝ Գեղեցիկ Արան:

Նինոսի մահից յետոյ Ասորեստանի թագն անցաւ նրա կնոջ, Շամիրամին: Սա լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, ուզեց ամուսնանալ նրա հետ: Մարդիկ ուղարկեց ընծաներով և խնդրեց, որ Արան գնայ Նինուէ, դառնայ Ասորոց թագաւոր և կամ, եթէ կամենում է, նորից յետ դառնայ Հայաստան:—Արա գեղեցիկը չհամաձայնեց, որովհետեւ ամուսնացած էր Նուարդ իշխանուհու հետ: Շամիրամը բարկանալով զօրք հաւաքեց, եկաւ Հայաստան և գէնքի ուժով կամենում էր տիրել Հայաստանին և Արային: Պատերազմելիս նա հրամայեց իր զօրքին, որ խնայեն Արային և ողջ-առողջ գերի բռնեն: Պատերազմի մէջ քաջ Արան սպանուեց: Շամիրամը որոնել տուաւ նրա դիակը և զրեց իր պալատի վերնատանը, որ աստուածները կենդանացնեն նրան: Հայերը մի տեսակ աստուածներ ունէին, Յարլէզ անունով. պատերազմում ընկած հերոսներին նրանք լիզելով առողջացնում էին:

Հայերն իրանց իշխանի մահուան վրէժը հանելու համար նորից ապստամբեցան և պատերազմի դուրս եկան: Շամիրամն իր մարդկանցից մէկին հազցնելով Արայի շորերը, ցոյց տուաւ հայերին և հանգստացրեց, ասելով, որ աստուածները լիզեցին նրա վէրքերը և առողջացրին նրան: Այն ինչ Արայի մարմինը հոտել էր արդէն և Շամիրամը ստիպուած էր մի փոս փորել տալ և թաղել *):

Շամիրամը տեսնելով Հայաստանի հիւանալի օդը, ա-

*) Այս Արայի մասին եղած աւանդութիւնը պատմում է և Պլատոն յոյն փիլիսոփան, այն տարբերութեամբ, որ վերաւոր ֆնալուց յետոյ, Պլատոնի ասելով, Արան առողջանում է: Արդեօք այդ առողջացած Արան այն անձը չէր, որ կեղծիքով Արայի շորերն էր հազել, հայերին խաբելու համար:

Արայի մասին տես. Բագմավէպ 1897 թ. Նոյեմբեր Բասմա-ջեանի յօդուածը:

նուշ և սառն աղբիւրները, գեղեցիկ, ձիւնապատ լեռները, կապոյտ ու սիրուն լճերը, որոշեց ամառները անցկացնել Հայաստանում. Դրա համար Ասորեստանից բերաւ բազմաթիւ արհեստաւորներ ու բանւորներ, շինել տուաւ մի քաղաք, և կոչեց Շամիրամակերտ. որ հիմա կոչւում է Վան:

Արայի մահից յետոյ Շամիրամը Հայաստանի իշխանութիւնը Կարդոսին յանձնեց: Սա մեռաւ պատերազմի դաշտում, Շամիրամի հետ Նինուէսի գէմ կոռելիս:

Կարդոսն ունէր մի որդի, խելացի և հանձարաւոր Անուշաւանը: Սա նուիրուած էր Արմաւիրի մօտ գտնուած Սօսեաց անտառին, ուստի և կոչւում էր Սօս կամ Սօսանուէր: Այս անտառի սօսաւիւնից հին հայերը գուշակութիւններ էին անում:

Յօր մահից յետոյ Անուշաւանը գերի է ընկնում ասորիներին ձեռքը, բայց շահելով Նինուէսի սիրտը, նախ ստանում է Հայաստանի մի մասը կառավարելու, ապա նաև ամբողջ Հայաստանը:—

Սրանից յետոյ հայերը բազմաթիւ իշխաններ ունեցան, որոնք լինելով Ասորոց գերիշխանութեան տակ, չըկարողացան անուանի գործեր կատարել. մինչև որ եօթերորդ դարու սկիզբն իշխանութեան գլուխ անցաւ Պարոյրը:

ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱՍԵՆ ԵՒ ՀՐԱՉԵԱՅ

Ասորեստանն արդէն թուլացել էր: Մարաց Կիաքսար Ա. և մեր Պարոյրը միացան Բաբելացոց Նաբուպալասար թագաւորի հետ և յարձակուեցան Նինուէի վրայ: Քաղաքը կործանեցին, իսկ Ասորեստանի վերջին թագաւորը թշնամու ձեռքը չընկնելու համար այրուեցաւ իր կանանց հետ, պալատի մէջ:

Այս պատերազմից յետոյ Պարոյրն ստացաւ թագ և եղաւ առաջին պսակակիր թագաւոր: Նրանից առաջ եղած հայ իշխանները նահապետներ էին:—

Պարոյրին յաջորդեց Հրաչեայ: Սա օգնեց Բաբելացոց Նաբուգոդոնոսսը արքային Հրէաստան պատերազմի գնա-

լիս: Սրա ժամանակ Հրէայ գերիներէից Շամբատ անունով մի իշխան բնակութիւն հաստատեց Հայաստան, որից առաջ եկաւ Բագրատունի նախարարական տոհմը:—

Հրաչեային յաջորդում են ութ թագաւորներ, մինչև Տիգրան Ա. որոնց մասին պատմութիւնը մեզ ոչինչ չի ասանդում:—

ՈՒՐԱՐՏԱՅԻՆԵՐ ԿԱՄ ԽԱԼԻՆԵՐ

Մինչև այստեղ ինչ որ պատմեցինք, հաղորդել է մեզ Մովսէս Խորենացի հայ պատմիչը: Հայոց պատմութեան հնագոյն շրջանի մասին նա գրաւոր տեղեկութիւններ չէր կարող ունենալ: Այս ամենը նա հաւաքել ու կազմել է ազգային ասանդութիւններից, երգերից, զրոյցներից և առասպելներից:

Հայկ և Արա անունով ազգային հերոսներ անկասկած եղել են, որոնց անունով ժողովուրդը խտացրել է իր դարաւոր կռիւնները Ասորեստանի հետ:

Մեր պատմութեան այս մասը, որ կազմուած է միմիայն ասանդութիւններից, պէտք է կոչել ասանդական: Բուն, իրական պատմութիւնն սկսում է այսուհետև:

Ներկայ գիտութիւնն ապացուցել է, որ հայերը պատկանում են Հնդեւրոպական ցեղին: Թէ ո՞ր է եղել Հնդեւրոպական ցեղի բնակութեան հին տեղը, հաստատ յայտնի չէ: Ամենից հաւանաբնակութեան հին տեղն է հարաւային Ռուսաստանը, որտեղից բնակութեան հին տեղն է հարաւային Ռուսաստանը, որտեղից նրա անդամները տարածուեցան արևմուտք, դէպի Եւրոպա և արևելք, դէպի միջին Ասիա, Հնդկաստան և Պարսկաստան:

Հայերի մասին յոյն պատմիչ Հերոդոտը պատմում է, որ դուրս են եկել Բալկանեան թերակղզուց, Թրակիայից, և անցնելով Փոքր Ասիան, եկել հաստատուել են Հայաստանում: Հայերն ուրեմն եկուորներ են: Ո՞վ և ինչ ազգութիւն էր բնակւում Հայաստանում հայերից առաջ:

Ներկայումս անհերքելի փաստերով ապացուցուած է, որ Քրիստոսից մօտ երկու հազար տարի առաջ Հայաստանում ապրում էր մի քանի, պատերազմասէր և կենսակիրթ ազգութիւն, որ կոչւում է Ռարտացիներ կամ Խալկեր: Այդ ազգի ծագումն ու լեզուն անյայտ է. դա ոչ սեմիտ էր, ոչ հնդեւրոպացի:

Դարեր շարունակ նա պատերազմում էր Ասորեստանի հետ. ունէր մեծ ու պարսպաւոր քաղաքներ, անց էր կացրել երկրի

միջ գեղեցիկ ջրանցքներ. ունէր զիր և հաւանօրէն գրականութիւն: Այդ գրերը նման էին սեպերի (մեխերի), դրա համար էլ գրանք կոչւում են սեպագիր արձանագրութիւններ: Այդ արձանագրութիւններից մօտ հարիւրի չափ այսօր գտնուում են Հայաստանի դանազան մասերում, սկսած Սևանայ լճից մինչև Վան, ուր ամենից շատ կան այգպիսի գրեր: Ինչպէս երևում է, Վանը եղել է նրանց գլխաւոր քաղաքներից մինը: Այդ արձանագրութիւններն այսօր կարգացրած են և պատմում են ուրարտացիների պատերազմական արշաւանքներն ու քաջութիւնները: Չնայելով այգպիսի կենդանի փաստերին, այսօր Հայաստանում հետքն անգամ չի մնացել Ուրարտացիների:

Ո՞ր կորաւ, ինչպէս անյայտացաւ մի այգպիսի քաղաքակիրթ և պատերազմասէր ազգութիւն, մնում է մինչև օրս անյայտ. և ահա, Քրիստոսից մօտ 700 տարի առաջ, անյայտացած Ուրարտացիների տեղը մենք տեսնում ենք Արմէններին կամ Հայերին: Մի բոլորովին նոր ժողովուրդ, որ ծագում է այլ ցեղից և խօսում է հայերէն: Թէ ինչպէս Արմէնները կամ Հայերը Հայաստան եկան, Ուրարտացիներին յաղթեցին, մեզ անյայտ է: Անկասկած տեղի պիտի ունեցած լինի երկարատե կռիւ. Ուրարտացիների մի մասը գերի գնացած և խառնուած հայերի հետ, միւս մասն էլ երեւի տեղահան եղած և Հայաստանից դաղթած:

Այնուհետև Ուրարտացիները Հայաստանում մնացին նրանց թողած սեպագիր արձանագրութիւնները, որ մինչև հիմա էլ կան, մէկ էլ բաղմաթիւ աշխարհագրական անուններ: Ուրարտա, նրանց երկրի անունից է, որ Մասիսի մօտ գտնուած դաշտավայրը կոչւում է Այրարատ, կամ Արարատ. Եւրոպացիք այդ անունը սխալմամբ տալիս են Մասիս լեռան: Հայաստանի հին տեղային անունները. Մուշ, Հանձիթ, Վան, Տուսպ, Արածանի, Ախուրեան, Միւնիք, Արծրունիք, Ռշուունիք, Երևան, Գառնի, Ուրծ կայն, որոնք Հայերէն չեն և հայ լեզուով չեն բացատրուում, մեծ մասամբ մնացորդ են Ուրարտերէնի:

Այս է ա՛ռա մնացել նախնի Ուրարտացիներից մեզ ժառանգութիւն: Արմէնները եթհարիւր տարի Քրիստոսից առաջ հաստատուելով Հայաստանում, բնաջինջ արին և հաստատեցին սեփական Հայ թագաւորութիւն:

Առաջին Հայ թագաւորը, որի մասին մեզ ստոյգ պատմական տեղեկութիւն է հասել, Երուանդեան Տիգրանն էր.

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Տիգրանը մեր ամենանշանաւոր թագաւորներից մինն էր: Նա իմաստուն, քաջ, աշխարհակալ և ժողովրդասէր էր: Ազգային երգիչները բամբուռ նուագելով գովում էին նրա շէկ ու գանգուր մազերը, անուշ աչքերը, բարձր հասակը, լայն թիկունքը, գեղեցիկ ոտները:

Կերակրի մէջ նա չափաւոր էր, կերուխումի մէջ օրինաւոր, իմաստուն, վեհանձն և մարդկային բոլոր արժանիքներով լի: Արդարադատ էր նա, և ամեն բանի մէջ հաւասարասէր. ոչ լաւերին էր նախանձում և ոչ թոյլերին էր արհամարհում, այլ ամենքին առհասարակ խնամք էր տանում:

Մեր երկիրը նա բարձրացրեց, քաջերի գլուխն անցնելով, քաջութիւններ ցոյց տուաւ և բազմաթիւ ազգեր հարկատու և հպատակ դարձրեց մեզ:

Երկիրը հարստացրեց ազնիւ մետաքներով ու թանկագին քարերով: Ժողովուրդն այն աստիճան հարստացաւ, որ նրա ժամանակ մարդ ու կին հագնւում էին թանկագին հագուստներ:—

Տիգրանն առանձին ուշք դարձրեց զօրքի վրայ. հետեւակները դարձրեց հեծելազօրք. պարսաւորին տուաւ նետ ու աղեղ. և բոլոր ֆնացեալին զինեց տէգով, նիզակով և վահանով, այնպէս որ, միայն նրանց զէնքի շառաշն ու փայլը բաւական էր թշնամուն վախեցնելու և հալածելու:

Տեսնելով Տիգրանի աջողութիւնները, Պարսից թաւաւոր Կիւրոսը դաշն կապեց Տիգրանի հետ, որ միասին պատերազմեն Մարաց Աժդահակ թագաւորի դէմ:—

Ըստ աւանդութեան Աժդահակը մի երազ է տեսնում և պատմում իր պալատականներին. «Հայաստանի մի ձիւնապատ լեռան վրայ, ասում է նա, տեսայ մի գեղեցիկ կին, որ յանկարծ երեք կտրիճ ծնաւ. առաջինը առիւծի վրայ նստած սլացաւ դէպի արեւմուտք. երկրորդը ընձի վրայ նստած գնաց դէպի հիւսիս. իսկ երրորդը մի ամե-

հի վիշապ սանձելով յարձակուեց իմ տէրութեան վրայ այն ժամանակ, երբ ես զոհ էի մատուցանում կուռքերին: Նա կամեցաւ կործանել կուռքերը, ես միջամտեցի, բայց յաղթուելով սպանուեցայ»:

Պալատականները բացատրեցին, որ Տիգրանի կողմից վտանգ է սպառնում Աժդահակին և խորհուրդ տուին բաւեկամութեամբ այդ վտանգի առաջն առնել:

Աժդահակը մարդ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և նրա քրոջը, Տիգրանուհուն, կին ուղում: Տիգրանը մեծ պատւով և ընծաներով ուղարկում է Տիգրանուհուն կնութեան: Աժդահակը Տիգրանուհու սիրտը գրաւելուց յետոյ սկսաւ նրա նախանձը շարժել և զրգուել, թէ Տիգրանն իր կնոջ Զարուհու զրգմամբ կամենում է զրաւել Մարաց թագաւորութիւնը, որ ինքը Զարուհին լինի տիկնանց տիկին և քեզանից բարձր:—

Տիգրանուհին հասկանում է իր մարդու խորամանկութիւնը և հաւատարիմ մարդու ձեռքով իմաց տալիս եղբօրը: Երբ Տիգրանը հրաւէր ստացաւ Աժդահակից տեսութեան գալու սահմանի վրայ՝ նա զօրքով ընդառաջ ելաւ Աժդահակին, և պատերազմի սկսաւ այն ժամանակ, երբ գեղեցիկ Տիգրանուհին փախչելով ազատուել էր Աժդահակի ձեռքից: Պատերազմի մէջ Տիգրանը նիզակն այնպէս է խրում Աժդահակի կուրծքը, որ յետ քաշելիս թոքերի կէտն էլ հետն է հանում, և յաղթութեամբ վերջ է դնում կրուին, որ երկու կողմից տեւել էր բաւական երկար:—

Պատերազմի ժամանակ Տիգրանին դաշնակից էր պարսից Կիւրոս թագաւորը, որ և տիրեց Մարաստանին. իսկ մեր Տիգրանը 10,000 զերի բերեց Հայաստան Աժդահակի կնոջ Անոյշի հետ՝ և բնակեցրեց Մասիսի արևելեան կողմը, որոնցից առաջացաւ Վիշապագուն կամ Մուրացան ցեղը:—

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Տիգրանի յաջորդներից նշանաւորն էր նրա կրտսեր որդին, Վահագը, որ սաստիկ քաջութեան համար Վիշա-

պաքաղ կոչուեցաւ: Սա այնպիսի գործեր կատարեց, որ ժողովուրդը նրան Աստուածներէ կարգը դասեց. իսկ Վրացիք նրան արձան կանգնեցին և պաշտում էին:

Գողթան երգիչները նրա մարդկային ծնունդը մոռացան և այսպէս էին երգում. «ցաւի մէջ էին երկինքը, երկիրը և ծիրանի ծովը: Մի կարմիր եղեգնիկ, որ ծիրանի ծովի մէջն էր, ծուխ ու բոց էր արձակում. այդ բոցի մէջ մի պատանեակ էր վազում. նրա մագերը հուր էին, նրա մօրուքը բոցեղէն էր և աչքերը մէկ-մէկ արեգակ»*) — Սա Վահագն էր:—

Տիգրանի յաջորդներէն էր և Վահէ, որ 30,000 հետեակ և 7000 հեծելագործով օգնութեան գնաց Դարէն թագաւորին ընդդէմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու: Վահէն մեռաւ պատերազմում և 330 թուին Հայաստանն ընկաւ Մակեդոնացի աշխարհակալի ձեռքը:—

ՄԱԿԵՒՈՆԵԱՆ—ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.

(330—150 թ. ա.)

Ալեքսանդր Մակեդոնացին տիրեց Հայաստանի հարաւային և արեւմտեան նահանգներին միայն: Հիւսիսային Հայաստանը, Կուր և Արաքս գետերի մէջ, ինչպէս երևում է, մնաց անկախ հայ իշխանների ձեռքին, որոնց պատմութիւնը մեզ չի հասել:

Հարաւարեւմտեան Հայաստանն էլ շարունակ պատերազմների մէջ էր. նախ իշխեց Միհրան, ապա Հարասիրտ Նէոպոտոմէոս, որին հալածելով Արդուարդ հայ իշխանը, տիրեց Հայաստանին: Վերջը 301 թ. Հայաստանն ընկաւ Սելևկեան թագաւորների ձեռքը: Դրանք մեր երկիրը կառավարում էին հայ իշխանների միջոցով, որոնցից նշանաւոր եղաւ Արտաշէս: Նա պաշտպանեց և զարգացրեց արհեստները, վաճառականութիւնն և երկրագործութիւնը:

*) Կարգալ. «Գողթան երգեր». «Հայ հեղինակներ» երես 287:

Արտաշէս օգտուեց Սելևկացոց թուլութիւնից և Հայաստանը ազատեց նրանց լծի տակից, գառնալով հայոց ինքնիշխան թագաւոր: Սրա ժամանակ էր, որ Կարթագենացի հանճարեղ զօրավար Աննիբալը փախաւ Հայաստան: Արտաշէսը նրան սիրով ընդունեց և Արաքսի ձախ ափին նրա խորհուրդով հիմնեց Արտաշատ քաղաքը (189 թ. Ք. ա.):

Արտաշէսին յաջորդեց Արտաւազդ: Հայերը ձանձրաւալով նրա թուլութիւնից դիմեցին պարթևներին, որ եկան և Հայաստանին տէր դարձան:—

ԵՐԿՐՈՐԻ ՇՐՋԱՆ

ՍՐՇԱԿՈՒՆԻՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (150 թ. Ք. ա.)

Պարթևները մի փոքրիկ ազգ էին, որ ապրում էին Կասպից ծովի հարաւարեւելեան ափերի մօտ, լեռնաստանում: Նրանք թափառական էին, բայց քաջ աղեղնաւոր ու ձիավար: Սելևկացոց ժամանակ Արշակ անուանով մի պարթև ապստամբեց և հետզհետէ սկսաւ իր երկիրն ընդարձակել: Նոյն ընթացքին հետեցան և նրա յաջորդները, մինչև որ Արշակ Մեծն իր սահմանները տարածեց մինչև Հնդկաստանի Ինդոս և Հայաստանի Եփրատ գետերը: Սրա ժամանակ էր, որ Հայերը խնդրեցին Պարթևաց պաշտպանութիւնը և Արշակ Մեծն իր եղբոր Վաղարշակին ուղարկեց Հայաստան իբրև թագաւոր և Հայաստանում 150 թ. հաստատուեց Արշակունեաց հարստութիւնը, որ ամենափառաւորն եղաւ մեր պատմութեան մէջ:

Արշակը Հայաստանին միացրեց Ատրպատականն ու Միջագետքը, հիւսիսից էլ Սև ու Կասպից ծովի մէջ գետնուած երկիրները մինչև Կովկասեան լեռները և դրանով կազմեց մի ահագին Հայ-պարթև տէրութիւն, որ պիտի դիմադրէր Սելևկեանների յարձակումներին:

Արշակը Հայաստանի թագը դնելով իր եղբոր Վաղարշակի զուլիսը, դարձրեց նրան մի ինքնագլուխ թագաւոր

պատուիրելով կառավարել և ընդարձակել իր երկիրները՝ «զի սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի» (քաջերի սահմանը իրանց զէնքն է. որքան կտրէ, այնքան կը տիրէ)։

Սելեկեան հպատակները սիրով չուզեցան հնադանդել Վաղարշակին, այլ միանալով, Կապադովկիայի իշխան Մորփիլիկէսի առաջնորդութեամբ դուրս եկան Վաղարշակի դէմ պատերազմի։

Պատերազմը տեղի ունեցաւ Փոքր-Հայքում։ Մորփիլիկէսը, որ մի քաջ մարդ էր, մի խումբ թիկնապահների հետ ճանապարհը մաքրելով հասաւ մինչև Վաղարշակի ամրացած տեղը։ Սակայն Հայ իշխանները փրկեցին իրենց թագաւորի կեանքը սպանելով Մորփիլիկէսին և հալածեցին նրա զօրքը։

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ՀԱՍՏԱՏԱՅ ԿԱՐԳԵՐԸ

Վաղարշակ իր աթոռը հաստատեց Մծբին և այնուհետև ծանօթանալ ուզեց հայոց անցեալին։ Նա Հայաստանի մէջ մեր պատմութեան մասին ոչ մի ստոյգ գրուածք չգտաւ։ Գիտնական Մար-Աբասին, որ ազգով ասորի էր, Վաղարշակ ուղարկեց իր եղբօր մօտ նամակով և խնդրեց որ թոյլ տալ նինուէի գրատան ձեռագիրները քննելու։ Մար-Աբասն այդտեղ մի գիրք գտաւ հայոց պատմութեան մասին, և արտագրելով, բերաւ Հայաստան։ Վաղարշակը հրամայեց այդ գիրքը պահել իր գանձատանը և նրանից զանազան կտորներ փորել տուաւ արձանների վրայ։

Ծանօթանալով հայերի անցեալին, Վաղարշակն սկսաւ կարգաւորել Հայաստանը հետեւելով նրա հին սովորութիւններին և կամ շատ բան էլ փոխ առնելով աւելի կրթութեամբ ազգերից։

Հայաստանի սահմանների վրայ նա նշանակեց կուսակալներ, սահմանապահներ և բռնիներ։ Քաղաքներում և աւաններում նշանակեց գաւաւորներ (իրաւարար)։ Բազմաթիւ իշխանին թագաւորներին թագ դնելու և զօրքին

հրամանատար լինելու իրաւունքը տուաւ, ուստի Բագրատունիք կոչուեցան «թագադիր-սասպետ»։ Աթգահակից առաջ եկած նախարարութեան, որ Մուրացան էր կոչուում, նշանակեց թագաւորի երկրորդը։ Խորխոռունեաց յանձնեց իր անձի պաշտպանութիւնն ու թիկնապահութիւնը։

Վարաժնունեաց ցեղին տուաւ որսերի վերակացութիւնը, Արծրունիք-որսի ժամանակ արծիւները պիտի տանէին թագաւորի առաջ. Գնթունիք ստացան հանդերձ պահելու և հագցնելու պաշտօն. Վահագի ցեղին տալիս է քրմապետութեան իրաւունք։ Արմաւիր քաղաքում կանգնուած է արևի, լուսնի և իր նախնիների արձանները, որոնց պաշտում էին իբրև Աստուած։

Իր անձի համար էլ Վաղարշակ նշանակեց երկու յուշարարներ, որոնք գրով պիտի յիշեցնէին նրան, մինը բարի գործերը, միւսը պատիժները։ Բարի յուշարարին նա հրամայում է յիշեցնել իրան արդարն և իրաւացին, եթէ ինքը բարկացած լինի։

Արքունի տան մէջ էլ նա մտքեց կարգ ու կանոն. որովհետև շատ որդի ունէր, կարգադրեց, որ միայն անդրանիկը-թագաժառանգը մնայ իր մօտ, իսկ մնացեալները պիտի ապրէին Հաշտենից գաւառում։

Վաղարշակը մեռաւ Մծբին քաղաքում 22 տարի թագաւորելուց յետոյ։

Վաղարշակին յաջորդեց Արշակ Ա., որ թագաւորեց 13 տարի. սա խաղաղութեամբ շարունակում էր հօր գործերը, երբ ստիպուած եղաւ պատերազմի դուրս գալու Պոնտացոյց գէմ։ Արշակը նրանց յաղթեց և Սև ծովի եզերքը մի քարէ արձան կանգնեց իբրև յաղթութեան նշան, որ Պոնտացիք սկսան պաշտել իբրև Աստուած։

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Ա.

Արշակին յաջորդեց բաջ ու պատերազմասէր Արտաշէսը։ Մինչև սրա թագաւորելը Պարսից թագաւորն համարւում էր առաջին, իսկ հայոց թագաւորը նրա երկ-

բորդը: Արտաշէան ստիպեց պարսից Արշական թագաւորին և խլեց նրանից առաջնութիւնը, և նրան դարձրեց իր երկրորդը: Իր արքունիքն էլ հաստատեց Պարսկաստան և դրամ կտրել տուաւ այնտեղ, իր պատկերով: Այս իրաւունքն էլ առաջ միայն պարթևաց թագաւորին էր յատուկ:

Նա հետզհետէ կարգաւորեց և շատացրեց իր զօրքը այնքան, որ նրանց քցած քարերից բլուրներ էին կազմ-

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Ա.

ւում. նրանց արձակած հետերը արևի լոյսը խաւարեցնում էին:

Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատին տուաւ իր աղջիկ Արտաշաման և դաշնաւորեց իր հետ: Իր որդի Տիգրանին յանձնեց Հայաստանի թագը հէնց իր իշխանութեան ժամանակ, անցաւ մեծ զօրքով, յարձակում գործեց Պոնտոսի և Միջերկրականի մէջ գտնուած թագաւորութիւնների վրայ և բոլորին նուաճեց:

Այնուհետև անցաւ Թրակիա, սպառնաց Յունաստանին և բազմաթիւ ոսկի ու թանկագին արձաններ ուղարկեց Հայաստան:

Հռոմէացիք այդ ժամանակ դրազուած էին ներքին կռիւներով և պատերազմի դուրս չեկան մեր Արտաշէսի դէմ, որ նուաճել էր ամբողջ Փոքր—Ասիան: Նրանք խորամանկութեամբ կաշառեցին Արտաշէսի զօրավարներին, որոնք դաւաճանօրէն սպանեցին իրենց թագաւորին Փոքր—Ասիայում (89 թ.):

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ. Մ Ե Ծ

Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի փառքն հասաւ իր ամենաբարձր աստիճանին: Հօր զահի հետ նա ժառանգել էր նրա գոռոզութիւնն ու փառասիրութիւնը: Հօր մահը լսելուն պէս նա անցաւ զօրքի գլուխը և գնաց Յունաց վրայ, որոնք արդէն ոտք էին կոխել Հայաստանի սահմանները: Նրանց յաղթելուց յետոյ Տիգրան Կապադովկիան յանձնեց իր փեսայ Միհրդատին կառավարելու:

Պարսից Արշական թագաւորը լսելով Արտաշէսի մահը կամեցաւ իր վրէժն առնել Տիգրանից և աւագութիւնը կրկին յեա խլել: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Արաքսի ափերի մօտ. Արշական թագաւորն ընկաւ Տիգրանի զինուորների ձեռով և Ասիայի գերիշխանութիւնը մնաց Տիգրանին:

Այդ ժամանակները Ասորոց թագաւոր Անտիոքոսը իր եղբօր հետ կռուի մէջ էր թագի համար. ժողովուրդը ձանձրացած այդ կռիւներից զիմեց Տիգրանին: Սա էլ առանց պատերազմների տիրեց Ասորիքին, քչեց այնտեղից Անտիոքին և 22 տարի շարունակ կառավարեց նրա երկիրները:

Ասորիքից յետոյ Տիգրան տիրեց Փիւնիկէին և ապա գնաց նուաճելու Պալէստինը: Երուսաղէմի Ալէքսանդրա թագունին մեծ ընծաներով դուրս եկաւ Տիգրանի առաջ:

Տիգրան Հայաստան դարձաւ բազմաթիւ հրէայ զերիններով:

Տիգրան իր գերիշխանութիւնը տարածեց ամբողջ արևմտեան Ասիայի վրայ և ամենքը նրան ճանաչեցին իբրև թագաւորների թագաւոր:

Մարք, Արաբացիք, Ատրպատականը, Վրաստանը, Ադուանք, Բաբելացիք, Կիլիկեան, Կապադովկիան և Միջագետքը հարկ էին տալիս մեր Տիգրանին:

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ.

Պլուտարքը պատմում է, որ թագից զրկուած չորս արքայ ծառայում էին նրան. ուրիշ չորսն էլ թիկնապահի պաշտօն էին վարում և եւր Տիգրանը ձի էր հեծնում, երկու կողմից գնում էին ոտով:

Տիգրանի փեսայ Միհրդատը, որ Արտաշէսի մահով բաւական թուլացել էր, Տիգրանի օգնութեամբ նորից զօրացաւ և պատերազմ հրատարակեց Հռոմայեցոց դէմ: Նա տիրեց Փոքր-Ասիայի մասը՝ տէրութիւններին և զօրք մտցնելով Յունաստան, ամբողջ Յունաստանն ապստամբեցրեց Հռոմի դէմ: Սակայն Հռոմայեցիք նրա վրայ ու-

ղարկեցին Սուլլա զօրավարին, որ Միհրդատից ետ խլեց նրա նուաճած երկիրներէից մեծ մասը և նրան ստիպեց մի ամօթալի հաշտութիւն կապել (86 թ.) ստանալով պատերազմի բոլոր ծախսերը:

Սակայն, Միհրդատը նորից զօրք հաւաքեց և կրկին պատերազմել սկսաւ Հռոմայեցոց դէմ. Տիգրանն էլ նրան օգնելու համար յարձակուեցաւ Կապադովկայի վրայ և 20,000 զերի բերաւ Հայաստան:

Հռոմայեցիք այս անգամ Միհրդատի և Տիգրանի դէմ ուղարկեցին Լուկուլլոս զօրավարին:

Մի քանի ճակատամարտից յետոյ Միհրդատը Ամիսոսի մօտ սաստիկ պարտութիւն կրեց և փախաւ Հայաստան Տիգրանի մօտ (70): Տիգրանը զայրացած նրա երեսն անգամ չուղեց տեսնել, այլ միայն ազատեց նրան թշնամու ձեռքից: Լուկուլլոսի մարդիկն եկան և Տիգրանից պահանջեցին, որ Միհրդատին իրենց յանձնի: Տիգրանը մերժեց այդ և պատրաստուեց զէնքով դուրս գալու Հռոմայեցոց դէմ:

Լուկուլլոսն արդէն մտել էր Միջագետք և պաշարել էր Տիգրանակերտն, ուր պահուած էին Տիգրանի գանձերը: Տիգրանի հրամանով 6,000 ձիաւոր Լուկուլլոսի բանակը ճեղքելով մտան Տիգրանակերտ և ազատեցին Տիգրանի հարստութեան մի մասը:

Տիգրան անհզ բանակով (200,000 հոգի) եկաւ և կանգնեց Լուկուլլոսի դէմ. տեսնելով նրա սակաւաթիւ զօրքը, նա ասաց. «ովքէր են սրանք. եթէ դեսպաններ են, սաստիկ շատ են, իսկ եթէ պատերազմողներ, քիչ են»:—Այսպէս հպարտացած, նա անհոգ բանակ դրաւ: Լուկուլլոսը նկատելով Տիգրանի անհոգութիւնը, յանկարծ վրայ տուաւ հայոց և այնպիսի շփոթ գցեց բանակի մէջ, որ Տիգրանը ժամանակ չունեցաւ իր ցրուած բանակը կարգի բերելու: Ժամանակ չկորցնելով, Լուկուլլոս պաշարեց Տիգրանակերտը և քաղաքի մէջ գտնուած յոյների մատնութեամբ քաղաքն առաւ:

(Մի տարուց յետոյ պատերազմը նորոգուեց Հայաս-

տանում, Արածանի ափին, Արտաշատ մայրաքաղաքի մօտ։ Պատերազմը երկու կողմից էլ կատաղի էր և այս անգամ Հուկուլլոս ստիպուած էր յետ քաշուելու դէպի Միջագետք, ուր նա պաշարեց Մծբին քաղաքը։ Տիգրան ժամանակ գտաւ և նորից նուաճեց իր կորցրած երկիրները։ Միհրդատն էլ մի քանի յաղթութիւններով նորից կրկին յետ խեց իր կորցրածը։

Այդ ժամանակ Հռոմը Տիգրանի դէմ ուղարկեց Պոմպէոս զօրավարին։ Նա մի սարսափելի ջարդ տուաւ Միհրդատին Եփրատի ափերի մօտ։ Միհրդատն հազիւ ապաստուեց գերի ընկնելուց։ Այնուհետև նրան դաւաճանեց իր հարազատ որդին և նա ինքնասպան եղաւ։

Պոմպէոսն այնուհետև իր զէնքերն ուղղեց Տիգրանի դէմ։ Հայաստանում նրա հետ միացաւ Տիգրանի հարազատ որդին, Փոքր Տիգրանը, որ հօրը դաւաճանելով միաբանել էր Պարթևաց թագաւորի հետ, ընդդէմ Տիգրան Մեծի։

Տիգրան պաշարուած արտաքին ու ներքին թշնամիներից, սիրտը կոտորուած հարազատ որդու ամօթալի դաւաճանութեամբ, խոհեմութիւն համարեց հաշտութեամբ վերջացնել բանը և զուր արիւնհեղութեան տեղիք չտալ։ Նա անձամբ գնաց Հռոմայեցոց բանակը։ Այնտեղ նրան ընդունեցին արժանաւոր պատիւներով։

Պոմպէոսի հետ կապած հաշտութեամբ Տիգրանի ձեռքից ելան Փոքր Ասիայում նուաճած երկիրները և նրան մնաց բուն Հայաստանը Միջագետքի հետ։ Փոքր Տիգրանը, որ կամենում էր խլել թագը հարազատ հօր գլխից և դառնալ Հայաստանի թագաւոր, անբաւական մնաց այս դաշինքից։ Պոմպէոսն էլ իմանալով որ նա գաղտնի յարաբերութիւնների մէջ է Պարթևաց թագաւորի հետ, շղթայակապ պահեց նրան իր մօտ իբրև յաղթանակի զարդ։

Դաւաճան որդին հայոց թագի փոխարէն ստացաւ Հռոմի շղթաները։

Պոմպէոսի հեռանալուց յետոյ Տիգրանը մտածեց կրքով կին յետ դարձնել կորցրած երկիրները, ուստի դաշն կապեց Պարթևաց հետ, նրանց թագաւորին վերադարձնելու

նախագահութեան պատիւը։ Այդ ժամանակ Եռագետքները բաժանել էին Հռոմի նուաճած երկիրները և Ասիան ընկել էր Կրասոսին։ Պարսից և հայոց զօրքին առաջնորդում էր Սուրէն Պարթև ասպետը, որ Սառանի մօտ Կրասոսի զօրքին մի սարսափելի ջարդ տուաւ և փախցրեց կռուի դաշտից։

Երբ Կրասոսը Սուրէնի հրաւերով գալիս էր նրա մօտ հաշտութիւն կայացնելու, ճանապարհին խռովութիւն պատահեց և Պարթև պատգամաւորները սպանեցին Կրասոսին։ Հռոմայեցի զօրքը անտէր մնալով ցիր ու ցան եղաւ մեծամեծ կորուստներ տալով։ Այդ ժամանակ Պարթևաց թագաւորի որդին, Բակուրն, ամուսնանում էր Տիգրանի դստեր հետ և Սուրէնը հարուստ աւարների հետ իբրև յաղթականի ընծայ հայոց արքունիքն ուղարկեց սպանուած Կրասոսի գլուխը։ Երբ Կրասոսի գլուխն արքունիք բերին, Տիգրանի միւս որդի Արտաւազդը այդ առթիւ մի ողբերգութիւն գրեց յունարէն։

Կրասոսի տեղ շուտով Տիգրանի դէմ դուրս եկաւ Կոսիոս։ Տիգրան արդէն ծերացել էր և պարսից օգնական բանակն յանձնեց Բարգափրան Ռշտունի նախարարին։ Սա աջողութեամբ առաջ գնաց և Անտիոքի մէջ պաշարեց Կոսիոսին, որն ազատուեց միայն Կլիկիայի հիւպատոս Յիցերոնի օգնութեամբ։ Երկար կռիւներից յետոյ մի վերջնական պատերազմում հայ սպարապետը յաղթելով, կրկին նուաճեց Ասորիքն ու Փիւնիկէն։ Բարգափրան այնուհետև Պարսստին գնաց՝ Գնէլ Գնունի զօրավարի ձեռքով Երուսաղէմին տիրեց և բազմաթիւ գերիներով ու աւարով վերադարձաւ Հայաստան, զօրքի հրամանատարութիւնը տալով Բակուրին։

Հռոմայեցիք նորից շարունակեցին իրենց կռիւները միացեալ հայերի և պարթևների դէմ, սակայն Տիգրանը, որ այս պատերազմները կազմակերպողն ու կառավարողն էր, արդէն ուժասպառ ու ծերացած 53 տարուայ թագաւորութիւնից՝ մեռաւ (36 թ.) իր թագը թողնելով Արտաւազդ որդուն*)։

*) Կարդալ. «Հողագործութիւնը և առևտուրը Հայոց մէջ», «Հայ հեղինակներ» գ. ապ. եր. 230.

Ա Ր Տ Ա Ի Ա Ձ Դ

Արտաւազդը ոչ հօր փառասիրութիւնն ունէր, ոչ էլ նրա քաջութիւնը, յայլ զբօսասէր և որկրամոլի մէկն էր: Հռոմէացի Անտոնիոս զօրավարին նա հաշտութիւն խօսեց և խոստացաւ օգնել նրան ընդդէմ Պարթևաց: Սակայն իր խոստումը չկատարեց և խաբէութեամբ ման ածեց Հռոմի լէգէոնները անծանօթ ճամբաներով, մինչև որ մի յարմար ըրպէին հեռացաւ Անտոնիոսից: Արաքս գետն անցնելիս նա արդէն կորցրել էր 24,000 մարդ և հազիւ իր բանակի մնացորդով Միջագետք հասաւ, մտածելով վրէժը մի այլ անգամի թողնել:

Հայ զօրքի ստիպմամբ թուլամորթ Արտաւազդը կովկասեան ազգերից զօրք հաւաքեց և Միջագետքից դուրս քշեց Հռոմայեցիներին:

Անտոնիոս այս բանից աւելի ևս զայրացած Արտաւազդի վրայ եկաւ մեծ զօրքով և յաղթեց նրան: Հայերը յետ քաջութեան, Անտոնիոս ամեն հնար գործ դրեց Արտաւազդին իր բանակը բերելու, բայց հայ թագաւորը նրան չէր հաւատում: Վերջը, երբ Անտոնիոս մտաւ Հայաստան: Արտաւազդ խաբուած նրա խոստումներից գնաց, Անտոնիոսի մօտ: Անտոնիոս Արտաւազդին ման ածեց հայոց բերդերը, նրանց գանձերը խլելու համար, բայց հայերը չէին խաբւում:

Անտոնիոսը Արտաւազդին ոսկի շղթաներով կապեց և տարաւ Ալէքսանդրիա, կլէռպատրա թագուհուն որպէս պարգև: Վերջինս գլխատել տուաւ Արտաւազդին (31 թ.):

Արտաւազդից յետոյ, ինչպէս երևում է, Հայաստանն ստպարէզ է գառնում անընդհատ պատերազմների: Մի կողմից Հռոմի լէգէոնները, միւս կողմից Պարթև զօրքերը շարունակ ասպատակում էին Հայաստանը: Նրանցից ամեն մինն աշխատում էր իր կուսակից մարդուն յանձնել Հայաստանի թագը, իր երկրի սահմանները թշնամուց ապահովելու համար:

Այդ պատերազմներն էին երևի պատճառը, որ մի շարք թագաւորներ յիշուում են հիւսիսային Հայաստանում, գլխաւորապէս արտաքին պատմիչների կողմից. մի այլ շարք էլ հարաւային Հայաստանում, — Միջագետքում, որոնց մանրամասն պատմութիւնը մեզ աւանդում են ազգային պատմիչները:

Այս վերջին թագաւորները նստում էին Մծբինում. նրանցից նշանաւոր հանդիսացաւ Աբգարը, որն ըստ աւանդութեան առաջին քրիստոնեայ թագաւորն եղաւ ինչպէս հայոց մէջ, այնպէս և ամբողջ աշխարհում: Նա թագաւորեց Քրիստոսի 3 թուականին:

Ա Բ Գ Ա Ր

Արշամին յաջորդեց Աբգար (3 թ. Քրիստ. առաջ): Սրա Ժամանակ Հռոմի գործակալները Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին և դրին հայոց մեհեաններում: Հերովդէսը պահանջեց, որ իր պատկերն էլ կայսեր պատկերի հետ դրուի: Աբգարը մերժեց այս պահանջը: Հերովդէս մի բանակ ուղարկեց նրա վրայ, որը սաստիկ պարտութիւն կրեց: Բարեբաղդաբար Հերովդէս մեռաւ և չկարողացաւ վրէժ առնել Աբգարից:

Հռոմում չէին մոռացել այս դէպքը և վրէժ առան Աբգարի դեսպաններին անպատուելով:

Աբգարն էլ պատրաստութիւն էր տեսնում ապստամբելու և Հռոմի լուծից ազատուելու: Ուստի նա իր մայրաքաղաքը Մծբինից տեղափոխեց Նդեսիա և սկսեց այս քաղաքն ամրացնել: Մտադիր լինելով Պարթևաց հետ միանալու, նա գնաց Պարսկաստան և հաշտեցրեց Արշաւիր թագաւորի որդոյ, որոնք կուռում էին գահի համար, բայց ապստամբութեան գործը գլուխ չէկաւ:

Աբգարը Պարսկաստանից վերադարձաւ ծանր հիւանդ: Այդ ճամբորդութիւնը կասկածի մէջ գցեց հռոմայեցոց: Աբգարը դեսպաններ ուղարկեց Հռոմի գործակալ Մարինոսի մօտ, որը դեսպաններին ընդունեց մեծ պատուով:

Երուսաղէմից անցնելով, Աբգարի զեսպանները տեղ
սան այն հրաշքները, որ գործում էր Յիսուս, և պատմե-
ցին թագաւորին:

Աբգարն իր Անանէ սուրհանդակի ձեռքով նամակ ու-
ղարկեց և խնդրեց Յիսուսին, որ գայ և իր հիւանդու-
թիւնը բուժէ: Յիսուս Թոմա առաքեալի ձեռքով պատաս-
խանեց, թէ նա չի կարող գնալ Աբգարի մօտ, այլ համ-
բառնալուց յետոյ կուղարկէ իր աշակերտներէից մինին, որ
կբուժէ Աբգարին:

Իրաւ, Քրիստոսի Համբարձումից յետոյ Թաղէոս ա-
ռաքեալը եկաւ Միջագետք, բուժեց Աբգարի հիւանդու-
թիւնը և մկրտեց նրան իր պալատականների հետ: Այնու-
հետեւ Ադդէ պալատականին ձեռնադրեց եպիսկոպոս և
թողնելով իր տեղը, գնաց Հայաստան, բարոգելու Քրիս-
տոնէութիւնը:

Այսպիսով Աբգար առաջին թագաւորն էր, որ ընդու-
նեց քրիստոնէութիւն: Այնուհետեւ նա նամակ գրեց Տի-
բերիոս կայսեր, պարսից թագաւոր Արտաշէսին և Ասորես-
տանի թագաւոր Ներսէհին, յորդորելով նրանց, որ քրիս-
տոնեաներին չհալածեն և Քրիստոսի հաւատն ընդունեն:

Նա մեռաւ այս նամակների պատասխանը չստացած
35 թ. Քրիստ. յետոյ:

Ա Ն Ա Ն Ո Ի Ն (35 թ.)

Անանունը թագն ստանալուն պէս հալածանք սկսեց
քրիստոնէութեան դէմ. մեհեանները բաց արաւ և պահան-
ջեց Ադդէից, որ քրիստոնէութիւնը թողնէ և սկսկէ տուա-
լայ նման թագ պատրաստել թագաւորի համար: Երբ Ադ-
դէն մերժեց թագաւորի պահանջը և քարոզում էր ժողո-
վրդին, սպանուեց արքայական զինակրի ձեռքով:

Հայաստանի Շաւարշան գաւառի կառավարիչ էր Սա-
նատրուկը, Աբգարի քրոջ որդին: Սա աւելի կատաղի թըշ-
նամի դուրս եկաւ ընդդէմ քրիստոնէութեան, քան Անա-
նունը: Սանատրուկը նահատակել տուաւ Թաղէոս առա-

քեալին և Սանդուխտ կոյսին, որ իր հարազատ դուստրն
էր: Սանատրուկը Արշամից ապստամբելով իրեն թագաւոր
հրատարակեց հիւսիսային Հայաստանում և ապա զօրքով
գլխեց Անանունի վրայ: Այս վերջինն իր պալատը նորո-
գելիս մի սիւն ընկաւ վրան և ջախջախեց նրա ոտները:
Եղեսացիք մարդ ուղարկեցին և խոստացան Սանատրուկին
յանձնել քաղաքը, միայն թէ նա ձեռ չտայ նրանց կրօնին:

Սանատրուկ խոստացաւ, բայց խոստումը չկատարեց:
Կոտորել տուաւ Աբգարի ցեղը բացի աղջիկներից և Հե-
ղինէ թագունուց: Վերջինս Երուսաղէմ գնաց և իր ամ-
բողջ զանձը բաժանեց աղքատներին սովի ժամանակ:

Ե Ր Ո Ի Ա Ն Դ

Հիւսիսային Հայաստանի կառավարութիւնը Սանատ-
րուկ յանձնել էր Երուանդ իշխանին, որ մօր կողմից Ար-
շակունի էր: Երբ որսի ժամանակ Սանատրուկ պատահ-
մամբ սպանուեց, Երուանդը գրաւեց նրա թագը, բայց
Բագրատունի իշխաններից ոչ մինը յանձնառու չեղաւ
նրա գլխին թագ գնելու:

Երուանդ իր թագն ապահովելու համար կոտորել
տուաւ Սանատրուկի ցեղը: Ազատուեցաւ միայն Արտա-
շէս մանուկը. նրան պահում էր Սմբատ Բագրատունին,
հովիւների մօտ, որ Երուանդի ձեռք չընկնի, մինչև որ
առիթ գտաւ անցնելու Պարսից սահմանը:

Պարթևաց Դարէհ թագաւորը սիրով ընդունեց Արտա-
շէսին և պատուով պահում էր իր պալատում:

Երուանդ զեսպանների ձեռքով աշխատում էր հաւա-
տացնել Պարսից թագաւորին, որ Արտաշէսը հովուի որդի
է և ոչ թէ Սանատրուկի:

Բայց նրա բոլոր փորձերը զուր անցան: Սմբատից
վրէժ տունելու համար կոտորել տուաւ նրա թողած պա-
հապաններին և բանտարկեց նրա երկու աղջկանը:

Հռոմի հետ դաշն կապեց Երուանդ և Միջագետքը
յանձնելով նրանց, մայրաքաղաքը տեղափոխեց Արմաւիր:

Որովհետև Արմաւիրն անպարիսպ էր, Երասխի ափին հիմնեց Երուանդաշատ քաղաքը, պարիսպով պատեց, շինեց ամուր միջնաբերդ, այնտեղ էլ բնակութիւն հաստատեց:

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Բ.

Սմբատ Բագրատունին հաւատարիմ ծառայութեամբ գրաւեց Դարէհ թագաւորի սիրտը այնպէս, որ երբ Արտաշէս մանուկը բաւական մեծացաւ, Դարէհ զօրք տուաւ Սմբատին, որ գնայ Արտաշէսի գահը յետ խլէ:

Երուանդը պատրաստուեց և հայ ու վրացի զօրքերով դուրս եկաւ Սմբատի դէմ: Նախարարներին էլ մեծամեծ պարզկներ տուաւ Երուանդ, որ իր կողմը պահեն, բայց իզուր, հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը Հայաստան մտան, նախարարների մեծ մասն անցաւ նրա կողմը:

Հակառակորդներն իրար հանդիպեցան Ախուրեան գետի մօտ: Որպէս զի յաղթութիւնն ապահով լինի, Արտաշէսը մարդ ուղարկեց Մուրացան նախարարի մօտ, և խոստացաւ թագաւորից յետոյ երկրորդը լինելու պատիւ նրան թողնել, եթէ նա անցնի իր կողմը:

Արգամը յանձ առաւ, և պատերազմը սկսուելուն պէս մի կողմը քաշուեցաւ, թողնելով Երուանդին մենակ: Այս տեսնելով Երուանդին դաւաճանեցին մնացեալ հայ նախարարներն էլ: Երուանդը մնաց միայն վրացի վարձու զօրքով, որոնք թէպէտ քաջութեամբ կռիւ մղեցին, բայց Սմբատի յարձակման դիմանալ չկարացին: Մի քանի քաջեր Երուանդի կողմից յարձակուեցան Արտաշէսի վրայ: Նրա կաթնեղբայրը, Գիսակ, ազատեց նրան կորցնելով իր դէմքի կէսը:

Երուանդը փախաւ և ամբացաւ Երուանդաշատ քաղաքում: Սմբատը հետեւեց նրան մինչև քաղաքի դռները: Հետեւեալ օրը հասաւ Արտաշէս զլիաւոր բանակի հետ: Զօրքը Արտաշէսի հրամանով գոռում էր, «Մար ամատ», այսինքն «Մարն (հովիւր) եկաւ», յիշեցնելու համար Երուանդի սուտը, թէ Արտաշէս հովուի որդի է:—Թեթև յարձակումից յետոյ քաղաքն անձնատուր եղաւ և Երուանդ սպանուեց մի զինուորի ձեռքով:—

Արտաշէսը վեհանձն վարուեց իր թշնամու զիակի հետ, պատուով թաղել տուաւ և վրան արձան կանգնեց, իբրև Արշակունու:

Սմբատը Երուանդի գանձատան մէջ գտնելով Սանատրուկի թագը, հանդիսաւոր կերպով դրեց Արտաշէսի գլխին (85 թ.) և պսակեց հայոց թագաւոր:

Արտաշէսը հօր գահին տիրանալով, մտածեց իր բարեկամներին վարձատրել: Պարթև զօրքին առատ պարգևներ տալով վերադարձրեց իրանց երկիրը: Արգամին թագաւորի երկրորդը շինելուց յետոյ, իրաւունք տուաւ երկու ականջին օղեր, մի ոտին կարմիր կօշիկ կրելու և ոսկէ գզալ ու պատառաքաղով ճաշելու:

Սմբատին յանձնեց ամբողջ զօրքի սպարապետութիւնը և երկրի վերակացութիւնը: Գիսակի որդուն նախարարների կարգը մտցրեց և Դիմաքսեան անուանեց, հօր քաջագործութեան համար: Դարէհ թագաւորին էլ մեծամեծ ընծաներ ուղարկեց Սմբատի ձեռքով: Արտաշէսն իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Արտաշատ քաղաքը, որ նորոգեց և բազմաթիւ շինութիւններով հարստացրեց:

Հռովմայեցիք, որ Երուանդին ոչ մի օգնութիւն չը հասցրին, նրա անկումից յետոյ Արտաշէսից պահանջեցին հարկ, որ պատերազմից խուսափելով, տուաւ: Հազիւ Հռոմի զօրքերը յետ քաշուեցան Հայաստանի սահմաններից, Ալանները միացան Կովկասեան լեռնականների հետ, արշաւեցին Հայաստան: Արտաշէսը նրանց մի լաւ ջարդեց, գերի առաւ նրանց թագաւորի որդուն և հալածեց մինչև Կուրի ձախ ափը: Ալաններն առաջարկեցին մշտական դաշն կապել հայոց հետ և Հայաստանն այլևս չառպատակել, եթէ իրենց թագաւորի որդուն յետ ստանան: Երբ Արտաշէս չհամաձայնեց, գետի ափը դուրս եկաւ Ալանաց թագաւորի աղջիկը, Սաթենիկ, թարգմանի բերանով սկսեց խօսել Արտաշէսի հետ, համոզելով յետ տալու իր եղբորը:

Արտաշէսը շատ հաւանեց Սաթենիկին և ինչպէս երգում էին Գողթան երգիչները, «հեծաւ իր սև ձին, և արծուի նման սլանալով գետի մէջ, առաւ ոսկէօղ շիկափով

պարանը և այն քցելով օրիորդի փափուկ մէջքը, փախցը-
րեց նրան գետի այս ափը, հարսանիք սարքեց և ամուս-
նացաւ Սաթենիկի հետ»:

Արտաշէսն իր երկարատե թագաւորութեան ընթաց-
քում աշխատում էր երկիրը խաղաղ պահել և արուեստ-
ներն ու առևտուրը ծաղկեցնել: Հայաստանի անբնակ տե-
ղերը նա բնակեցրեց զբոսից բերած գաղթականներով: Երբ

Ս Ա թ Ե Ն Ի Կ

Սաթենիկի մայրը մեռաւ և երկրի մէջ խռովութիւն ծա-
գեց, Արտաշէս Սմբատին զօրքով ուղարկեց Ալանաց եր-
կիրը, որ հանդարտեցրեց և թշնամիներից շատ գերի բե-
րեց Հայաստան: Այդ գերիներին Արտաշէս բնակեցրեց Շա-
ւարշան գաւառում, որ յետոյ Արտաղ կոչուեցաւ գաղթա-
կանների երկրի անունով:

Կասպիական երկիրներից էլ Սմբատ բազմաթիւ գերի

բերաւ, որ նոյնպէս բնակեցրեց Հայաստանի ամայի տեղե-
րում:

Երկրի գանաղան մասերը Արտաշէս սահմաններով
բաժանեց միմեանցից, սահմանների վրայ քառակուսի քա-
րեր դնելով:

Կամուրջներ շինեց, գետերն ու ծովերը ճանապարհ
դարձրեց, ամեն կերպ նպաստեց երկրի մշակելուն և ար-
հեստների տարածելուն:

Արտաշէսի ժամանակ հայերը ընտելացան գրի գործա-
ծութեան և օրերը, շաբաթներն, ամիսներն ու տարիները
հաշուելուն:

Այս ամենի համար ժողովուրդը սաստիկ սիրեց իր
թագաւորին և անմահացրեց նրան իր երգերի մէջ, գովե-
լով, որ Արտաշէսի ժամանակ մի կտոր հող անգամ ան-
մշակ չէր մնացել Հայաստանում և պարապ ու անգործ
մարդ չկար իսկի:

Անբաղդ էր Արտաշէսը միայն ընտանեկան կողմից:
Նրա աւագ որդին, չար ու նախանձոտ Արտաւազդը դա-
դար չէր տալիս հօրը:

Նա գանգատուեց Արգամից և խլեց նրանից երկրոր-
դական գահի իրաւութիւնը:

Մի անգամ Արտաշէսը ճաշի էր հրաւիրուած Արգամի
մօտ. արքայորդիք աղմուկ բարձրացրին թէ նա ուզում է
Արտաշէսին սպանել և ծերունի Արգամի մագերէն ու մօ-
րուքը քաշեցին: Վրդովուած թագաւորը Մաժան որդուն
ուղարկեց զօրքով Արգամի վրայ, որ նրա ցեղը ջնջէ: Ար-
տաւազդը խլեց Արգամից Նախիջևան քաղաքը և Արաքսի
հիւսիսն ընկած կալուածները: Արգամի որդին հակառա-
կեց և Արտաւազդ բնաջինջ արաւ Արգամի ցեղը բոլորո-
վին, գրաւելով նրա կայքն ու կալուածները:

Արգամից յետոյ Արտաւազդի նախանձի առարկան
Սմբատ Բագրատունին դարձաւ, որին նա ուզում էր սպա-
նել: Սմբատը վեհանձնօրէն հեռացաւ Տմորիք, զօրքի սպա-
րապետութիւնն էլ թողեց Արտաւազդին:

Որովհետեւ Արտաշէսի միւս որդիքը նախանձում էին

Արտաւազդին, Արտաշէսը Վրոյր որդուն արքունիքի հազարապետ, իսկ Մաթանին քրմապետ կարգեց:

(Բոլոր զօրքն հին սովորութեամբ չորս մասի բաժանեց. արևելեանը յանձնեց Արտաւազդին, արևմտեանը Տիրանին, հիւսիսայինը Զարէհին և հարաւայինը Սմբատ Բագրատունուն:) Որովհետև Արտաշէս պայմանած հարկը չտուաւ, պատերազմ ծագեց Հռոմայեցիների հետ: Սկըզբում հայերն աջողութիւն ունեցան և յաղթութիւն տարան Սմբատի շնորհիւ, բայց երբ Տրայանոսը կայսր դառաւ և եկաւ Պալեստինը նուաճեց, Արտաշէս հաշտութիւն խնդրեց, վճարելով պահած հարկերը ամբողջովին և այնուհետև շարունակ դաշնակից մնաց Հռոմին:

Ազրիանոս կայսեր առաջարկութեամբ Արտաշէս գընում էր Պարթևաց երկիրը դաշն կապելու, որ ճանապարհին հիւանդացաւ Բակուրակերտ աւանում: (Մարդ ուղարկեցին Երիզայ աւանը, որ Անահիտ դիցունուց կեանք և բուժումն խնդրէ: Մինչև նրա գալուստը Արտաշէս մեռնում է:) Գեղեցիկ է նկարագրում նրա թաղումը Արիստոն Փելլացին, որ ճամբորդում էր Արտաշէսի հետ իբրև քարտուղար: Շատերը նրա սիրելիներից, պատմում է նա, հարձերից և ծառաներից զրկեցին իրենց կեանքից:

Ժողովուրդը մեծ պատիւներ տուաւ սիրելի թագաւորի դիակին: Դազաղը ոսկեղէն էր, գահոյկը և անկողինը բեհեզ, պատմուճանը ոսկեթել, գլխին թագ էր դրած, ոսկեպատ գէնքն առաջին, գահի չորս կողմը որդիք և ազգականներն էին կանգնած և ապա զինուորական պաշտօնեաները, նահապետները, նախարարները և զինուորական գնդերը կազմ ու պատրաստ, որպէս թէ պատերազմ էին գնում:

Առջևից պղնձեայ փողեր էին նուագում, իսկ յետևից գնում էին երգող կոյսերի խումբը սև հագած, դրանց յետևից էլ ժողովրդի բազմութիւնը: Այսպիսի հանդիսով տարան ու թաղեցին սիրելի թագաւորին, որի ժամանակ շատերն ինքնասպանութեամբ վերջ դրին իրենց կեանքին (131 թ.):

Ա Ր Տ Ա Ի Ա Ձ Դ (131 թ.)

Արտաշէսին յաջորդեց նրա փառասէր ու նախանձոտ որդին, Արտաւազդ: (Սա իր բոլոր եղբայրներին քշեց Այրարատ գաւառից Աղիովիտ և Առբերան գաւառները, պահելով իր մօտ միայն Տիրանին, իբրև յաջորդ:)

Սա կարճ ժամանակ թագաւորելուց յետոյ որսի յետևից երիվարը քշելով ընկնում է մի խորխորատ և մեռնում է:

Սրա մասին է, որ գողթան երգիչները առասպելաբանել են. թէ հօր մահուան ժամին, երբ ժողովրդից շատերն իրենց կոտորել են, Արտաւազդը գանգատուել է ասելով:

«Դու գնացիր և ամբողջ երկիրը հետդ տարար, ես աւերակներին հնց թագաւորեմ».—Որի համար Արտաշէս նրան անիծում է. «Եթէ դու որսի գնաս ազատ Մասիսի վրայ, քեզ թող բռնեն քաջերը, տանեն Ազատ Մասիսը, այնտեղ մնաս, ու էլ լոյս չտեսնես» *):

*) Կարդալ. «Գողթան երգեր». Հայ-Հեղինակներ, գ. 104. եր. 287. և «Նաւասարդի տօները». եր. 319.

Պատմում են, որ նա մինչև այսօր պահուած է Մասիսի մէջ, մի անոթում, երկու շները շարունակ կրծում են նրա շղթաները, որ ազատ են տիրոջ, բայց երբ ուրբաթ օրը դարբինները ծեծում են սալը մուրձով, նրա շղթաները ամրանում են.

Արտաւազդին յաջորդեցին իր եղբայրները, նախ Տիրան Ա. (131—151) ապա Տիգրան Գ. (151—193): Սրան էլ յաջորդեց իր որդին, Վաղարշ (193 թ.) որ հիմնեց Վաղարշաւան քաղաքը Մուրցի և Երասխի խառնուելու տեղը: Վարդգէսի աւանն էլ պատեց ամուր պարիսպներով և անւանեց Վաղարշապատ: Սրա ժամանակ հիւսիսային վայրենի ազգերը, խաղիւրները և Բասիլները յարձակուեցան Հայաստանի վրայ. Վաղարշ քաջութեամբ հալածեց նրանց. բայց զոհ զնաց թշնամու նետին:

Հօր մահուան վրէժն առաւ Խոսրով Ա. (213), որ զօրքի գլուխն անցնելով, անցաւ Կովկասը, յարձակուեց լեռնականների վրայ, յաղթեց նրանց, արձան կանգնեց ի նշան այդ յաղթութեան և յետ դարձաւ հետը բերելով բազմաթիւ պատանդ:

Սրա ժամանակ էր, որ Պարսկաստանում Պարթև իշխանութիւնը թուլացաւ և թագն անցաւ Սասանեան իշխանութեան Պարսկաստանում: Խոսրով Ա. շտապեց իր ազգականին օգնութիւն հասցնելու, բայց արդէն ուշ էր. Արտաւան Արշակունին սպանուել էր:

Խոսրով այնուհետև Հռոմայեցոց օգնութեամբ պատերազմեց Արտաշրի հետ, յաղթութեամբ հասաւ Տիգրան և Արտաշրին փախցրեց մինչև Հնդկաստան:

Արտաշիրը խորամանկութեան դիմեց. նրա խորհրդով Անակ Պահլավունի իշխանը որպէս փախստական և հալածուած Արտաշրից, իր ընտանիքով ապաւինեց Խոսրովի մօտ: Խոսրովը սիրով ընդունեց նրան որպէս իր ազգականին, Ուտի դաւառում:

Գարնանը, որսի ժամանակ, Անակը մի կողմ կանչեց Խոսրովին և մահացու վէրք տուաւ նրան:

Նախարարները հասան նրա յետևից և Արտաշատի

կամուրջի վրայ բռնելով, գետը նետեցին և նրա ցեղն էլ սրի անցրին մեռնող թագաւորի հրամանով (261):

Ազատուեցաւ միայն Գրիգոր անունով մի արու գաւակ իր ստնտուի ձեռքով:

Խոսրովի մահից յետոյ հայ նախարարները Փոխզայի զօրքերի օգնութեամբ փորձ արին դիմադրելու Արտաշրի յարձակման, բայց պարտութեամբ ցրուեցան և Արտաշիր տիրեց Հայաստանին: Ազատուեց Տրդատ թագաւորազը, որին Արտաւազդ Մանդակունին փախցրեց Հռոմ: Իսկ Օտա Ամատունի իշխանն ազատեց Խոսրովի դուստ արքայազըստեր, որին արքայական գանձերի հետ պահում էր Անի ամրոցում:

Այսպիսով Հայաստանը դարձաւ պարսից մի նահանգ: Տրդատը մեծանում և աճում էր Հռոմում, ուր նա քաջութեան և ուժի մեծ համբաւ հանեց: Մի անգամ վայրենի ցուլի պոգեքից բռնելով դուրս պոկեց և վիզը ոլորելով սպանեց: Մի այլ անգամ հակառակորդն առաջ անցնելու համար նրան ցած նետեց կառքից. Տրդատը բարկացած այնպէս պինդ բռնեց նրա կառքի յետևից, որ ձիերին կանգնեցրեց:

Պատերազմների մէջ էլ նա մեծամեծ քաջութիւններով զարմանք էր պատճառում Հռոմայեցոց: Մինչ հռոմայեցի կատաղած զօրքը սովից յարձակուեց և սպանեց Պրոքոս կայսեր, Տրդատ մենակ կանգած իր բարեկամ Լիկիանոսի դրան առաջ, թոյլ չտուաւ, որ նրան որևէ վնաս հասնի:

Պարսից պատերազմում երբ կայսրը յաղթուեց և լէգէոնները փախան, Տրդատ յետ մնաց, որովհետև իր ձին վիրաւորուել էր: Եփրատին հասնելով իր հագուստն ու ձիու սարքը մէջքին՝ լող տալով անցաւ Եփրատ գետը:

Գոթաց Հռչէ թագաւորի հետ էլ մենամարտեց, և յաղթելով գերի բերաւ նրան Դիոկղետիանոս կայսեր մօտ:

Այս քաջութիւնների համար նա սիրելի էր դարձել Դիոկղետիանոս կայսեր, որ կամենալով կրկին Հայաստանը

նուաճել, զօրք տուաւ Տրդատին պարսից դէմ պատերազմելու:

Փախստական նախարարներէից շատերն ուրախութեամբ դիմաւորեցին Տրդատին Կեսարիա և միացան նրա հետ: Օտա Ամատունին նրա առաջ բերեց Խոսրովի դուխտ քրոջը և թագաւորական գանձերը: Տրդատ նրան նշանակեց տէրութեան հազարապետ, իսկ Արտաւազդ Մանգակունուն յանձնեց զօրքի սպարապետութիւնը:

Հայ և հռոմէացի զօրքերով Տրդատ ջարդեց ու հալածեց պարսիկներին, կրկին տիրելով իր հայրենի թագին և մեծ ուրախութիւն պատճառելով հայ ժողովրդին:

Հետեւեալ տարին նա արշաւեց Պարսկաստան և իր անձեական քաջութեամբ սարսափ ազդեց թշնամիներին: Մի անգամ թշնամիները շրջապատեցին նրան և նետերով բազմաթիւ վէրք հասցրին ձիուն: Ձին գետին գլորուելով, ցած քցեց արքային: Տրդատն աներկիւղ վեր թռչելով, հետիոտն սկսեց հալածել թշնամիներին և խլելով նրանցից մինի ձին, հեծաւ ու սկսեց կոտորել նրանց:

Հայաստանը թշնամիներէից մաքրելուց յետոյ, Տրդատը կամեցաւ ամուսնանալ և Աշխատար իշխանի դուստր Աշխէնին, որ գեղանի և բարձրահասակ էր Տրդատի պէս, կին ուզեց: Նորան գրելով Արշակունի, Տրդատ նորա գրելին թագ դրեց և կարգեց հայոց թագունի:

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

Հայկազանց ժամանակ հայերը մի պարզ ու բնական կրօն ունէին. արեւն էր նրանց պաշտամունքի գլխաւոր առարկան, որ համարուում էր կեանքի հիմքը, մարդու և բնութեան կեանք տուողը. — «Արեւս վկայ, քու արեւ, նրբա արեւը խաւարեց» մինչև այսօր պահուած ու սովորական են ժողովրդի բերանում: Եւսր համարում էին բաղդ ու բերկրութիւն. — «աչքդ լոյս, աչքի լուսով մնաս», ասում են այսօր, երբ մի ուրախալի անցք է պատահում: Ընդհակառակը խաւարը համարուում էր անբաղդութիւն: «Նրա

օրը խաւարեց, նրա օրը սկացաւ», անբաղդութեան նշաններ են հէնց այսօր:

— Ուրեմն լոյսը — բաղդ էր. խաւարն անբաղդութիւն, արեւը կեանք:

(Հին հայերը անտառների սօսաւիւնից գուշակութիւններ էին անում: Սօսեաց անտառին էր նուիրուած Անուշաւանը, որ այդ պատճառով Սօս կոչուեցաւ: Մի տեսակ աստուածներ էլ կային, որոնք Արլէզ էին կոչուում և լիզում էին պատերազմում ընկած վիրաւոր քաջերին և առողջացնում նրանց:

Այս պարզ ու նախնական կրօնը բաւական ճոխացաւ հարեան պարսիկների, ասորիների և ապա յոյների ազդեցութեան տակ, այնպէս որ բնութեան լուսաւորների հետ, հայերին այնուհետեւ տեսնում ենք երկրպագելիս և կուռքերի ու արձանների:

Աստուածների հայրն համարւում էր «արին Արամազդը», որի արձանը գտնւում էր Անի ամրոցում: Երիզայում գտնւում էր Անահիտ դիցունու արձանը, որ կոչւում էր «ոսկիամայր, ոսկիածին, և համարւում էր կեանք ու կեցուցիչ հայոց աշխարհի»: Սա Արամազդի դուստրն էր:

Արամազդի միւս դստեր անունն Աստղիկ էր, որ գեղեցկութեան աստուածուհի էր: Սորա արձանը գտնւում էր Տարօն գաւառի Աշտիշատ ականում: Այստեղ էր և Վահագի արձանը: Վահագը համարւում էր քաջութեան աստուած և կոչւում էր Վիշապաքաղ: Սա Աստղիկի ամուսինն էր:

ԵՐՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԻՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅՍՏԱՆ

ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Արգարն առաջին թագաւորն էր հայոց մէջ, որ քրիստոնէութիւնն ընդունեց: Թէև, ինչպէս տեսանք, նրա յաջորդները հալածանք բարձրացրին քրիստոնէութեան դէմ, բայց և այնպէս բազմաթիւ քրիստոնեաներ կային Հայաստանում, որոնք յայտնի կամ ծածուկ դաւանում էին երկնային Փրկչի կրօնը: Խոսքով Ա-ի օրով, ինչպէս և Տրդատի ժամանակ այնքան շատ էր նրանց թիւը, որ թէ հայրը և թէ որդին մահուան պատիժներով, հալածանքներով ու հրովարտակներով բռնանում և հալածում էին քրիստոնեաներին: Այս հալածանքը տևեց մինչև Տրդատի քրիստոնեայ դառնալը Լուսաւորչի ձեռքով:

Գրիգորն Անակ իշխանի որդին էր. նա ծնաւ Վաղարշապատ 257-ին, երեք տարեկան էր, որ դաւաճան հօր ընտանիքը սրի անցրին, որից ազատուեց միայն Գրիգորը, իր ստնտուի հետ, Սօփիա անունով: Գրիգորին տարան Կեսարիա, ուր նրան մկրտեցին և մեծացրին իբրև քրիստոնեայ: Նա ուսաւ յոյն և ասորի գալրութիւն: Երբ չափահաս դարձաւ, ամուսնացաւ մի յոյն աղջկայ հետ, որից երկու զաւակ ունեցաւ. Արիստակէս և Վրթանէս: Երեք տարուց յետոյ նրանք սիրով բաժանուեցան միմեանցից, որ ծառայեն Աստծուն. Գրիգորը Արիստակէսին յանձնեց դայեակների և ինքը գնաց Տրդատ թագաւորի մօտ, որ հաւատարիմ ծառայութեամբ քաւէ իր հօր, Անակի գործած մեղքը:

Իսկ Գրիգորի կին Մարիամն, առնելով փոքր որդուն, Վրթանէսին, մտաւ Կոստանոց:

Երբ Տրդատը Հայաստան գալով զո՛հ էր մատուցանում Անահիտ դիցուհուն, հրամայեց, որ Գրիգորն էլ պըսակներ մատուցանէ նոյն դիցուհուն: Գրիգորն ընդգրկմացաւ: Այնուհետև ոչ Տրդատի պատուէրն ու պատիժը, ոչ տուած տանջանքն ու չարչարանքները կարողացան ըստիպել Գրիգորին, որ նա թողնէ քրիստոնէութիւնը: Այդ ժամանակ Տրդատին յայտնեցին, որ Գրիգորն Անակի որդին է: Տրդատ բարկացած հրամայեց, որ նրան տանեն քցեն Արտաշատի Խոր-Վիրապը: Այնտեղ Լուսաւորիչը մընաց ամբողջ 15 տարի, Գրիգորը ազատուեց շնորհիւ մի բարեպաշտ կնոջ, որ ամեն օր հաց էր քցում Գրիգորի համար և սովամահից ազատում:

Այդ ժամանակները Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքից փախչելով Հայաստան եկան մի խումբ քրիստոնեայ կոյսեր, որոնք ապրում էին Վաղարշապատի հնձաններում: Նորանց մէջ էր Հռիփսիմէ անունով մի կոյս, արքայազն, որին կամենում էր կին առնել Դիոկղետիանոս: Կայսեր թղթի վրայ Տրդատ գտաւ այդ կոյսերին և ինքը կամեցաւ կին առնել Հռիփսիմէին:

Սակայն Հռիփսիմէն փախաւ Տրդատի ձեռքից: Սրա վրայ բարկացած Տրդատը կոտորել տուաւ բոլոր կոյսերին թուով 37 հոգի:

Այս անմեղ կոյսերի արիւնը զուր չանցաւ: Թագաւորի խիղճն սկսեց տանջել նրան այն աստիճան, որ նա խելագարուած գազանի նման սկսեց թափառել սար ու ձոր:

Խոսքովի գուլիստը մի երազ տեսաւ, ուր նորան մի լուսեղէն հրեշտակ ասում էր. թէ միայն Գրիգորը կարող է բուժել Տրդատի հիւանդութիւնը: Ոչ ոք չհաւատաց այդ երազին, որովհետև չէին կարծում թէ Գրիգորը կարող էր կենդանի լինել: Երազը կրկնուեց. այն ժամանակ Օտա Ամատունին գնաց Արտաշատ և գտնելով Գրիգորին կենդանի, հանեց Խոր-Վիրապից և բերեց Վաղարշապատ: Ճա-

նապարհին նրա առաջ դուրս եկաւ հիւանդ թագաւորն իր իշխաններէ հետ: Գրիգորը ծունկ չոքած աղօթեց նրանց համար և նրանց ցաւերը թեթեւացան:

Գրիգորը հաւաքեց նահատակ կոյսերի մարմինները և ամենքին էլ թաղեց իրենց նահատակութեան տեղերում:

Հետեւեալ օրը քարոզելով թագաւորին եւ պալատականներին Բրիստոսի հաւատը, նրանց մկրտեց քրիստոնեայ 301 թուին: Այսպիսով, Աբգարից յետոյ Տրդատը դարձեալ առաջինն էր թուրք հեթանոս թագաւորների մէջ, որ ընդունեց քրիստոնէութիւն: Դրա համար մեր ազգը առաջին եւ ամենահին քրիստոնեայ ազգն է ամբողջ աշխարհում: Գրիգորն էր, որ լուսաւորեց մեր ազգը քրիստոնէութեամբ, դրա համար նա կոչուում է Լուսաւորիչ:

Այնուհետեւ Լուսաւորիչը կոյսերի նահատակութեան տեղը եկեղեցիներ շինեց, Հռիփսիմէի, Գայանէի և Շողակաթի անուններով, որ մինչև հիմա էլ կան:

Լուսաւորիչը երազում տեսաւ, որ Փրկիչը ցած եկաւ երկնքից և կռնով խփեց գետնին. այդտեղ էլ նա հիմնեց հայոց Մայր-Տաճարը (302 թ.) որ Էջմիածին կոչուեցաւ¹⁾:

Մաքսիմանոս կայսեր դուր չեկաւ Տրդատի քրիստոնեայ դառնալը, ուստի պատերազմ ծագեց հայոց և հռոմայեցոց մէջ: Բարեբաղդաբար շուտով կայսր դարձաւ Կոստանդիանոս, որ ընդունեց քրիստոնէութիւն և բարեկամացաւ մեր Տրդատի հետ: Տրդատը Գրիգոր Լուսաւորչի, Արիստակէսի և բազմաթիւ հայ իշխանների ու զօրքի հետ այցելութեան գնաց կայսեր, մեծամեծ պատիւներով ու հանդէսներով ընդունուեց Հռոմում ինչպէս ինքը, այնպէս և Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Պարսից թագաւորը օգտուելով Տրդատի բացակայութիւնից, ուզեց խռովութիւն առաջացնել Հայաստանում: Նրա գրգամբ Սլուկ իշխանն ապստամբեց Տրդատից և սպանելով իր փեսայ Օտա իշխանին, գրաւեց նրա Ողկան ամրոցը Տարօնում: Սկիւթական ազգերն էլ Շապուհից

գրգռուած արշաւեցին Հայաստան: Սակայն, շուտով հասաւ Սէգն Տրդատ և Գարգարացոց դաշտում մի սարսափելի ջարդ տուաւ սկիւթացոց բանակին: Բաւլաց թագաւոր Գեղրեհոնը կամենում էր թոկով բռնել Տրդատին, երբ Տրդատի սուրը նրան երկու կէս արաւ, ձիու գլուխն էլ հետը կտրելով:

Հայաստան դառնալիս, Տրդատ Սլուկ իշխանին էլ ըսպանուած գտաւ Մամգուն ձենացու ձեռքով, որին ընծայեց Տրդատը Սլուկի կալուածները Տարօն գաւառում:

Այս Մամգունուն Տրդատը նախարարութիւն տուաւ, որից առաջացաւ Մամիկոնեան ցեղը:

Երբ 325 թուին կայացաւ առաջին տիեզերական ժողովը Նիկիայում. Տրդատը և Լուսաւորիչն ուղարկեցին իրանց փոխանակ Արիստակէսին, որ այնտեղից բերեց մեր հաւատի հանգանակը:

Գրիգոր լուսաւորիչը հայրապետական աթոռը յանձնեց Արիստակէսին, իսկ ինքը մեկուսացաւ Սեպուհ լեռան Մանիայ այրի մէջ, ուր և վախճանեցաւ 332 թ.: Հովիւները գտան նրա մարմինը և թաղեցին:

Գրիգորից յետոյ Տրդատ թագաւորն ամեն կերպ աշխատում էր քրիստոնէական վարք ու բարք մտցնել Հայաստանում: Վերջը ծերացած ու յոգնած թողեց թագաւորութիւնը և քաշուեցաւ Մանիա այրը ճգնելու: Նախարարները խնդրեցին, որ յետ գայ և կրկին շարունակէ թագաւորելը: Տրդատը մերժեց: Ապերախտ նախարարները ծածուկ թունաւորելով զրկեցին նրան կեանքից 342 թ.: Տրդատին մեծ հանդիսով թաղեցին Թորգան գիւղում, ուր մի քանի տարուց յետոյ տեղափոխեցին և նրա սիրելի Գրիգոր Լուսաւորչի մարմինը:

ՏՐԴԱՏԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Հայերի քրիստոնեայ դառնալով կտրուեցաւ այն կապը, որ կար հեթանոս Հայաստանի և Պարսկաստանի մէջ: Առանց այն էլ Արշակունիներին թշնամի Սասանեան տոհմը

¹⁾ Կարգաւ. «Հայ հեղինակներ».—Էջմիածին յօդուածը:

ամեն կերպ աշխատում էր ձեռք բերել Հայաստանը և բնաջինջ անել բրիտանական թիւնը, որ կապում էր հայերին յոյների հետ:—Տրդատի յաջորդները թոյլ ու մեղկ մարդիկ էին, զբաղուած որսով ու կերուխումով, դրա համար Հայաստանն ասպարէզ դարձաւ անվերջ պատերազմների, մի կողմից Հռոմի ու Պարսից մէջ, միւս կողմից էլ ապստամբ և անբարտաւան նախարարների. դրանք կամ միմեանց դէմ էին պատերազմում թուլացնելով երկրի ներքին ուժերը, և կամ թագաւորի դէմ, միանալով արտաքին թշնամիների հետ:

Այսպէս Տրդատից յետոյ մինը միւսին յաջորդեցին Խոսրով Բ. որ գահը փոխադրեց Դուին և ապա Տիրան Բ. (353 թ.) որին գահընկէց անելով Շապուհ, աչքերը կուրացրեց և աքսորեց: Սակայն հայերի սիրտը գրաւելու համար նրա որդուն, Արշակ Բ.-ին, կարգեց Հայաստանի թագաւոր (364):

Շատ խախտւում էր այս թագաւորի դրութիւնը, ինչպէս և իր նախորդներին. հէնց որ պարսից յետ էր բարեկամանում, յունաց կայսրն էր ասպատակում սրա երկիրը, հարկ պահանջելով սրանից. եթէ կատարում էր յունաց կամքը, պարսից թագաւորն էր վրէժխնդիր լինում անագին պատերազմով: Այս արտաքին թշնամիների վրայ աւելացան և ներքին խռովութիւններ: Արշակ խեղդել տուաւ իր կոյր հօրը և սպանեց իր եղբօր որդուն, Գնէլին, ու խլեց նրա կինը:

Արշակ մի քաղաք հիմնեց Մասիսի ստորոտում և անւանեց Արշակաւան: Որպէսզի քաղաքը շուտով բազմամարդ դառնայ, նա հրաման տուաւ այնտեղ անպատիժ ընդունելու ամեն տեսակ յանցաւորներին: Շուտով քաղաքը լցուեց զոգերով ու աւազակներով, որոնք նախարարների երկիրներից փախչելով, ապաստանեցին այնտեղ: Նախարարները բողոքեցին: Արշակն անուշադիր թողեց դրանց բողոքը. ուստի ամենքին զայրացրեց ու թշնամացրեց: Նախարարները դիմեցին Շապուհի օգնութեան, որի զօրքերն եկան տիրեցին Անի ամրոցին և կողոպտեցին թագաւոր-

ների ոսկորները: Հայ իշխանները կործանեցին Արշակաւանը և բնակիչներին կոտորեցին: Հագիւ վրայ հասաւ Ներսէս կաթողիկոսը և ազատեց ծծկեր երեխաներին: Արշակը վերադարձաւ Վրաստանից և պատերազմով գնաց նախարարների վրայ, սակայն Ներսէսի միջնորդութեամբ նա հաշտուեց առանց պատերազմելու, թէև վերջը դժգոհութիւն խոստումը, չարաչար հալածեց ու կոտորեց հակառակորդ նախարարներին, բնաջինջ անելով նրանցից մի քանիսի ցեղն ամբողջովին:

Շուտով նախարարների դրդմամբ եկաւ պարսից Աւանդան իշխանը և գերի տարաւ Արշակին Պարսկաստան:

Երբ Շապուհ պահանջեց, որ թագուհի Փառանձեմի հետ բոլոր ֆաղեղի նախարարների կանանց էլ պարսից Դուռը տանեն, նախարարները միացած կոտորեցին պարսից զօրքի և հալածեցին: Շապուհ բարկացած բանտարկել տուաւ Արշակին Անյուշ բերդում, ուր նա, լսելով իր կնոջ գերի ընկնելն ու մահը, և Հայաստանի ոտնակոխ լինելը, ինքնասպան եղաւ 382-ին, Անյուշ բերդում:

Արշակի մահից յետոյ Շապուհ իւր քոյր Որմզդուխտին կնութեան տուաւ Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ նախարարին, որ նրա ձեռքով ջնջէ բրիտանական զօրքը: Շապուհը, և հայոց թագաւորութիւնը վերջացնելով, միացնէ իր երկրին:—Մեհրուժան բազմաթիւ չարագործութիւններ արաւ Հայաստանում. բրիտանեայ հոգևորականներին հալածեց, և նախարարների կանանց գերի առնելով, զանազան բերդերում բանդարկեց:

Ներսէս այդ ժամանակ Բիւզանդիա էր. խնդրեց Թէոդոս կայսրից, որ Արշակի որդուն, Պապին, թագաւորացնէ Հայաստանի վրայ: Կայսրը յարգեց Ներսէսի խնդիրը և յոյն զօրքերով Պապին ուղարկեց Հայաստան, որին միացան փախստական հայ նախարարները:

Նպատ լերան մօտ Մեհրուժանը պարսիկ զօրքով դուրս եկաւ քրիստոնեայ զօրքի դէմ: Լերան գլխին քրիստոնեաների աջողութեան համար բազկատարած աղօթում էր Ներսէս կաթողիկոսը: Պատերազմը կատաղի էր, բայց վերջ

ի վերջոյ յաղթութիւնը մնաց Հայոց կողմը: Մեհրուժանը փախաւ, բայց Սմբատ Բագրատունին հասնելով նրա յետեից, հովիւներէից առաւ տաքացրած շամփուրը, դրեց Մեհրուժանի գլխին, իբրեւ թագաւորի և ասեց: «Պսակում եմ քեզ, ո՞վ Մեհրուժան, որովհետեւ ցանկանում էիր Հայոց թագաւոր դառնալ, և ես, իբրեւ թագադիր ասպետ, կատարում եմ պաշտօնս»:

Այսպէս խայտառակ եղաւ դաւաճանի մահը. իսկ նրա օգնական Վահան Մամիկոնեանին դաւաճանութեան համար սպանեց հարազատ զաւակը, Սամուէլը:

Պապի թագաւորութեան ժամանակ Ներսէս բազմաթիւ վանքեր հիմնեց, նոյնպէս հիւանդանոցներ, որբանոցներ, և այլ բազմատեսակ քրիստոնէական հիմնարկութիւններ: Պապ թագաւորը, որ անառակ կեանք էր վարում, ձանձրացած նրա խրատներից, թունաւորեց մեծ Հայրապետին:—Յոյներից էլ ձանձրացած, նա կամեցաւ պարսից կողմն անցնել, բայց յոյն զօրավար Տերինտիանոս, որ զօրքով գտնւում էր Հայաստանում Պապի վրայ հսկելու համար, գերի տարաւ նրան Բուզանդիա, ուր կայսրը նրան զխառել տուաւ (388):

Պապին յաջորդեց իր եղբայր Վարազդատը, ապա իր երկու որդիքը. Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ. (394), նոյն տարին մեռաւ Վաղարշակ և թագը մնաց ամբողջովին Արշակ Գ-ին:

Այդ ժամանակ յոյներն ու պարսիկները Հայաստանն ու Միջագետքը բաժանեցին միմեանց մէջ: Հայաստանի մեծ մասն ընկաւ պարսից ձեռքը: Արշակ չըկամենալով հեթանոս իշխանի երկրում մնալ, բազմաթիւ նախարարների հետ անցաւ Յունաց բաժինը: Շապուհն իր մասում թագաւոր կարգեց Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանին, որ Արշակի մահից յետոյ թագաւորեց նաև յունաց բաժին ընկած Հայաստանին: Այս բանի վրայ կասկածելով Արտաշիր, Խոսրովին կանչեց Տիգրոն և աքսորեց Անյուշ բերդը:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻԻՏԸ

Խոսրովին յաջորդեց նրա եղբայրը, Վռամշապուհ (400—421), որ խելօք ու հեռատես քաղաքականութեամբ կառավարեց Հայաստանը 21 տարի շարունակ, գրաւելով թէ պարսից և թէ յունաց հաւատն ու վստահութիւնը: Այնպէս որ, երբ Միջագետքում յունաց և պարսից մէջ խռովութիւն ծագեց, Վռամշապուհ երկու կողմերի հրաւերով գնաց Միջագետք և տեղն ու տեղը վէճերը բննեց ու կարգադրեց արդարութեամբ:

Վռամշապուհի թագաւորութեան ժամանակ էր, որ նրա քարտուղարը, Մեսրոպ-Մաշտոց, գտաւ հայոց տառերը 404 թուին: Հայերը թէպէտ քրիստոնէութիւն էին ընդունել հարիւր տարի առաջ, բայց չունենալով գիր ու գիրութիւն, աւետարանը եկեղեցիներում կարդացւում էր յունարէն կամ ասորերէն և ժամերգութիւնն էլ կատարւում էր այդ լեզուներով: Ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում, ուստի մնում էր խաւար և հեթանոս սովորոյթներով:

Մեսրոպը Տարօնի (Մուշ) Հացիկ գիւղիցն էր. մանկութիւնից ուսաւ յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն, աշակերտելով Ներսէս Մեծին: Վերջը նա գիւղանապետ էր պալատում, որից ձանձրանալով, հրաժարուեց աշխարհից և գնաց Գողթան գաւառը ձգնելու և աւետարանը քարոզելու ժողովուրդին: Այդ քարոզութիւնների ժամանակ նա տեսաւ, որ ժողովուրդը չի հասկանում աւետարանի լեզուն, ուստի մտածեց հայերէն տառեր գտնել, որ Ս. գիրքը թարգմանի հայերէն: Այս նպատակով նա դիմեց Սահակ Կաթողիկոսին և յայտնեց իր խորհուրդը. Կաթողիկոսը Վաղարշապատում ժողով գումարեց այդ մասին: Ներկայ էր և Վռամշապուհ թագաւորը: Արքան ժողովում յայտնեց, որ Ասորիքում, մի Դանիէլ անունով եպիսկոպոսի մօտ հայերէն տառեր է տեսել:

Մարդ ուղարկեցին և բերել տուին ոյգ տառերը:

Սահակ և Մեսրոպ աշակերտներ հաւաքեցին և փորձեցին այդ տառերը սովորեցնել, բայց տեսան, որ դրանք պակասաւոր էին, և հայերէնի բոլոր հնչիւնները չունէին:

Այնուհետեւ Մեսրոպ շատերին դիմելուց ձեռնունայն, ապաւինեցաւ աղօթքի և Աստուծոյ օգնութեամբ գտաւ հայերէն տառերը 406-ին:

Այնուհետեւ Սահակ ու Մեսրոպ անմիջապէս սկսեցին թարգմանել Ս. գիրքն իրենց աշակերտների օգնութեամբ: Բազմաթիւ դպրոցներ բացուեցան Հայաստանի զանազան մասերում:

Ընդունակ և խելօք աշակերտներին ուղարկում էին աւելի լուսաւոր քաղաքներն ուսում ստանալու, որոնց միջից յետոյ դուրս եկան մեր եկեղեցու նշանաւոր հայրերն, հայ նշանաւոր պատմագիրներն և մատենագիրները: Այսպէս Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներից էին. Դևոնդ Եւրէջը, Եզնիկ Կողբացին, Կորիւնը, որ գրեց իւր ուսուցչի, Մեսրոպի կեանքը. Մովսէս Խորենացին, որ գրեց հայոց պատմութիւնը, Դաւիթ Անյաղթ փելիսոփան, Եղիշէն, Վարդանանց պատմութեան հեղինակը, Դադար Փարպեցին, որ գրեց Վարդանանց և Վահանանց պատմութիւնը և այլն:

Մեսրոպի, Սահակի և նրանց աշակերտների շնորհիւ հայոց գրականութիւնն ու լեզուն այնպէս ծաղկեց ու զարգացաւ Ե. դարում, որ նա իրօք կոչուեցաւ մեր գրականութեան ոսկէ դարը:

Շատ մեծ է Մեսրոպի նշանակութիւնը, որովհետեւ նրա գտած տառերի շնորհիւ ծաղկեց ու զարգացաւ հայ գրականութիւնը և մի անգամ ձեռք բերած քրիստոնէութիւնը դարձաւ ընդմիշտ ազգային կրօն:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Վռամշապուհի մահից յետոյ պարսիկները փորձեցին վերջ տալ Արշակունի թագաւորութեան, բայց աջողութիւն չունեցան, մինչև որ 4—5 տարի խառնակութիւնից

յետոյ, Վռամ, պարսից տրքան, Հայաստանի թագը յանձնեց Վռամշապուհի որդուն, Արտաշէսին:

Սա իր անկարգ կեանքով ատելի եղաւ նախարարներին, որոնք միաբանած դիմեցին Սահակ կաթողիկոսին, կամենալով գահընկէց անել թագաւորին և նրա տեղը պարսիկ իշխան հրաւիրել:

«Բաւ լիցի, ասում էր ծերունի կաթողիկոսը, իմ հիւանդոտ ոչխարը առողջ գազանի հետ փոխել, որի առողջութիւնը մեզ փասակար է»: Նախարարները չլսեցին Ս. Սահակին, այլ գնալով Վռամի մօտ, գանգատուեցին թէ թագաւորից և թէ կաթողիկոսից: Վռամ առանց լրսելու Արտաշէսին և Սահակին, կանչեց նրանց Պարսկաստան և այնտեղ պահեց, զրկելով մինին թագից, միւսին կաթողիկոսութիւնից 432-ին *):

Այսպիսով վերջացաւ Արշակունի թագաւորութիւնը Հայաստանում, և կաթողիկոսութիւնը Լուսաւորչի ցեղից:

Այնուհետեւ Հայաստանը կառավարում էին պարսից մարզպանները, իրա՝ թագաւորի հրամանների համեմատ:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Արշակունի հարստութիւնը վերջանալուց յետոյ, պարսիկների նպատակն էր ջնջել քրիստոնէութիւնը Հայաստանում և այդ հարուստ երկիրն ընդմիշտ միացնել Պարսկաստանին: Այդպէս էլ մտածում էր Յազկերտ Բ. բայց վախ էր զգում նախ յոյներից, որ իբրեւ քրիստոնէայ կալող էին օգնել հայերին, և երկրորդ, հայ նախարարներից, որոնք դեռ զօրեղ ու խրոխտ, կարող էին խանգարել Յազկերտի մտադրութիւնը: Ուստի նա մտածեց առաջ իր հաշիւը վերջացնել յոյների, ապա հայ նախարարների հետ:

Յարձակուեցաւ Յանաց Միջագետքի վրայ, աւերեց ու կոտորեց, հասաւ մինչև Մծբին և Թէոդոս կայսրին ստիպեց ընդունել իր առաջարկած պայմանները: Այնու-

*) Կարգաւ «Լուսաւորչի տոհմը» Հայ-հեղինակներից էջ 111:

հետև հոնաց արշաւանքին մասնակցելու համար հրաւիր-
ւեցան հայ, վրացի և աղուանից ազգի նախարարներն ու
զօրքը, որ մի կողմից երկիրն անպաշտպան մնայ, միւս
կողմից թուլանայ:

Եօթը տարի տևեց Հոնաց պատերազմը, ուր հայ իշ-
խաններն ու զօրքը մեծամեծ քաջութիւններով ապահո-
վեցին Պարսից յաղթութիւնն և աշոլութիւնը:

Պատերազմի ժամանակ էլ Պարսից թագաւորն աշխա-
տում էր համոզելու, որ հայ իշխանները թողնեն իրենց
կրօնը և դառնան կրակապաշտ: Այդ անում էր նա առաջ
մեղմութեամբ, ապա, մինչև անգամ բռնութեամբ. Պարս-
կաստան գնացող զօրքին այլևս յետ չէր թողնում հայրե-
նիք դառնալու և պատերազմի թունդ տեղերն ուղարկե-
լով, աշխատում էր նրանց հետզհետէ կոտորել տալ:

Մինչդեռ զօրքն ու իշխանները հեռու էին հայրենի-
քից, Հայաստան է գալիս Դենշապուհ իշխանը աշխարհա-
գիր անելու:

Նա հարկի տակ դրեց վանքերն ու եկեղեցիները, որ
մինչև այն ազատ էին որևէ տուրքից: Ժողովրդին էլ ծա-
նրը հարկերով ճնշեց ու աղքատացրեց, հոգևորականներին
սկսեց հալածել և նախարարների մէջ խռովութիւն ձգեց:
— Երկրի հազարապետին, որ Վահան Ամատունին էր,
պաշտօնից հեռացրեց և նրա տեղը կարգեց մի պարսիկ:
Մի մոգպետի էլ նշանակեց դատաւոր:

Երբ ժողովուրդը բաւական աղքատացած էր ու թոյլ,
Միհրնեսէն մի թուղթ ուղարկեց Հայաստան, որ պա-
խարակում էր քրիստոնէութիւնը և գովում Զրադաշտային
կրօնը: Նա պահանջում էր, որ կամ իր գրածին կէտ առ
կէտ պատասխանեն և կամ ընդունեն պարսից կրօնը:

Հայ ազգի իշխաններն ու հոգևորականներն անմիջա-
պէս հաւաքուեցան Արտաշատ և Յովսէփ կաթողիկոսի
նախագահութեամբ ժողով գումարելով, մի շատ խիստ ու
համարձակ պատասխան գրեցին պարսից թագաւորին:

Պատասխանը վերջանում էր այսպէս: «Այս հաւատից
մեզ ոչ ոք կարող է շարժել. ոչ մարդ, ոչ հուր և ոչ

Վ Ա Ր Դ Ա Ն

սուրը: Մեր բոլոր հարստութիւնը քո ձեռին է, մարմին-
ներս էլ քո առաջ. արա, ինչ որ կամենաս, քեզանից
տանջանք, մեզանից համբերութիւն, քո սուրը և մեր պա-
րանոցը»:

Յագկերտ զարմացած ու բարկացած այս պատասխա-
նի վրայ, նախարարներին պարսից դուռը կանչեց: Նախա-
րարները, որոնց մէջ էր Վասակ Սիւնի և Վարդան Մա-
միկոնեան, գնացին Պարսկաստան և սովորականին հակա-
ռակ խիստ վատ ընդունելութիւն գտան:

Յագկերտը առանց խօսք լսելու ստիպում էր, որ ըն-
դունեն պարսից կրօնը և տեսնելով նախարարների հակա-
ռակութիւնը, բանտարկել տուաւ նրանց: Նախարարները
երկար խորհրդակցելուց յետոյ որոշեցին երեսանց կատա-
րել թագաւորի հրամանը, որպէսզի ազատուելով մի հնար
գտնեն նրա չար մտադրութիւնը խորտակելու:

Թագաւորն անշափ ուրախացաւ լսելով նախարարների ուրանալը: Մեծամեծ պարզեւներ ու պատիւներ տուաւ նրանց և 700 մոգեր և մոգպետներ ու մի գունդ զօրք հետները դնելով, ուղարկեց Հայաստան, որ այնտեղ էլ քրիստոնէութիւնը ջնջելով տարածեն ու քարոզեն պարսից կրօնը (450):

Ապահովութեան համար Յազկերտը պատանդ պահեց երկու սրդոցը Վասակի, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մարզպանն էր:

Երբ նախարարների ուրացութեան լուրը Հայաստան հասաւ, ամբողջ երկիրը սուգի մէջ մտաւ:

Հոգևորականները ցրուեցան երկրի զանազան կողմերը ժողովրդին պատրաստելու, որ զէնքով դիմադրեն և իրենց հաւատը կեանքի գնով պաշտպանեն: Որոշեցին ու երգուեցան, որ հայրը որդուն պիտի չխնայէր, եղբայրը եղբօրը, որդին հօրը, կինը ամուսնուն, եթէ ուրացել էր հաւատը:

Նախարարները Հայաստանի ռահմանը մտնելով, բանակ դրին Անգղ գիւղում: Կիրակի օրը, պատարագի ժամանակ, մոգպետը զօրքերի հետ մտաւ եկեղեցին, որ ժամերգութիւնը դադարեցնէ: Ղեռնդ երէցը, որ պատարագիչ էր, ժողովրդի գլուխն անցած, փայտերով ու բրբրով ծեծեց մոգերի գլուխը և հալածեց եկեղեցուց:

Յուսահատուած մոգպետը կամենում էր թագաւորին գրել այդ մասին: «Եթէ իրանք աստուածներն էլ օգնութեան գան, անկարելի է մեր օրէնքը հաստատել Հայաստանում», ասում էր նա, բայց դաւաճան Վասակը համոզեց նրան մի քիչ էլ համբերել, մինչև որ խաբելով ու խարդախելով սրան կամ նրան զրաւէ իրենց կողմը:

Այդ ժամանակ ուրացեալ նախարարները Շահապիվանում ժողով գումարեցին և ամենը երգուելով աւետարանի վրայ հաստատեցին, որ կեղծ էին ուրացել. իրենց մատանիներով կնքեցին աւետարանը, ի նշան իրենց հաւատարմութեան քրիստոնէայ եկեղեցուն: Վասակն էլ միաբանեցաւ և իր մատանիով կնքեց աւետարանը: Դրանից

յետոյ հայերը կոտորեցին մոգերին և պարսից զրաւած բերդերն առնելով, կրակատունները քարուքանդ արին:

Այդ ժամանակ գութկան եկաւ Աղուանից աշխարհից, խնդրելով օգնութեան հասնել նրանց, որովհետեւ պարսից զօրքը երկիրը մտնելով մոգերի հետ, աշխատում էր ջնջել քրիստոնէութիւնը:

Վարդան սպարապետը հայոց զօրքը երեք մասի բաժանեց, առաջինը տալով Ներշապուհ Արծրունուն, ուղարկեց Ատրպատական, Պարսից սահմանը. երկրորդ գունդն առնելով Վարդան, գնաց Աղուանից աշխարհին օգնութեան, իսկ երրորդ գունդն առաւ ինքը Վասակ, որպէս թէ Հայաստանի կենդրոնը պաշտպանելու, այն ինչ նա մարդ ուղարկեց պարսիկներին իմաց տալու, թէ տեսէք, անա հայոց ոյժը թուլացրի, մաս-մաս բաժանելով նրանց:

Վարդանը Աղուանից երկրում, Կուրի ափին, սոսկալի ջարդ տալով, հալածեց պարսիկներին յետ առնելով նրանց տիրած բերդերն ու աւերած հարստութիւնը, կոտորելով մոգերին և կործանելով կրակաբանները, հասաւ մինչև Շորայ գուռը և դաշն կապեց Հոնաց հետ (450):

Սակայն, գութկան հասաւ Վարդանին Հայաստանից, որ պատմեց Վասակի չարագործութիւնները, թէ ինչպէս նա շատ քաղաքներ ու գիւղեր այրեց, շատ եկեղեցիներ կործանեց և ուխտապահ նախարարների որդոց գերելով, Սիւնեաց բերդերում փակեց:

Վարդան ճանապարհուեց Հայաստան. ձմեռը վրայ հասաւ և երկու կողմից էլ մարդիկ զբաղուեցան իրենց կուսակիցները շատացնելով: Գարունը բացուելուն պէս Մուշկան Նիւսալաւուրտ զօրավարը անագին զօրքով բանակ դրեց Հեր և Զարեանդ գաւառներում: Վարդանն էլ հաւաքեց իր զօրքերը թուով 66,000 հոգի և դուրս եկաւ թշնամու դէմ, Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտում: Տրդմուտ գետի ափին: Բանակուում էին Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղեռնդ երէցը, որ մի ոգևորուած ճառով խրախուսեց զօրքին: Հետեւեալ առաւօտ վաղ, պատարագից յետոյ, սկսուեց պատերազմը նետերով: Պարսից զօրքը երեք ան-

գամ աւելի էր հայերից և բազմաթիւ պատերազմական փղերով շրջապատուած:

Զսայելով դրան, նրանք վախեցան գետն անցնել, հայերն էին, որ անվախ գետն անցնելով, յարձակուեցան պարսից աջ թևի վրայ, Վարդանի առաջնորդութեամբ և շփոթութիւն քցեցին նրանց զօրքի մէջ: Սակայն, հայոց զօրքի մի մասն այդ ժամանակ թուլանալով, տեղի տուաւ և պարսիկները սիրտ առան: Պատերազմը տեքց մի ամբողջ օր: Պարսից զօրավարը օգտուելով հայոց քշութիւնից, պահեստի փղերը մօտ բերեց և շրջապատեց Վարդանին: Վարդանն ընկաւ նահատակի մահով, շատ թանկ ծախելուց յետոյ իր կեանքը պարսիկներին (451). նրա հետ ընկան բազմաթիւ այլ քաջեր հայոց բանակից, զինուորները հետ միասին 1036 հոգի, իսկ պարսից կողմից 3544 հոգի և իննը զօրավար:

Վարդանանց պատերազմի յիշատակը մենք տօնում ենք բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը:

Հայերը բաշուելով իրենց լեռները և ամուր տեղերը, փոքրիկ յարձակումներով մեծամեծ փնտներ էին տալիս Պարսիկներին: Յազկերտը տեսնելով իր զօրքի կրած ահագին փնտները, զղջաց: Վասակին կանչեց Պարսկաստան և նրա տեղը պարսիկ մարզպան նշանակեց: Հրաման տուաւ, որ եկեղեցիները նորից բացուին և կրօնի ազատութիւն յայտարարեց:

Միայն Յովսէփ կաթողիկոսին և Ղևոնդ երէցին մի քանի այլ ապստամբ նախարարների հետ Պարսից Դուռը կանչեց, շղթայակապ *):

ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Մի հանդիսաւոր օր թագաւորը պալատ կանչեց Վասակին: Նա հագաւ իր թանկագին շորերը, գլխին ոսկեղէն խոյր ունէր, մէջքին մարգարտազարդ գօտի, ականջին ոս-

*) Կարգաւ. «Ե. դարու հայ կանայք» և «Բլբուլն-Աւարայրի», Հայ հեղինակներ. Երես 243, 326.

կէ օղեր, և ուսին արքայական սամույր: Միայն թագն էր պակաս և նա կարծում էր, որ թագաւորը նրան կտայ Հայաստանի թագը:

Պալատում էին և շղթայակապ հայ քահանաներն ու նախարարները, որոնք բաց արին Վասակի խարդախութիւններն ու դաւաճանութիւնը, որ մի կողմից հայերին էր խաբում, միւս կողմից պարսիկներին: Վասակի ազգականներն անգամ պարսիկ մոգերի հետ հաստատեցին, որ երկրի աւերման և պատերազմի պատճառը Վասակն էր:

Թագաւորն հրամայեց գրկել Վասակին բոլոր ունեցածից և բանտարկել նրան: Իսկոյն հանեցին նրա բոլոր զարդերն ու զգեստները և մահապարտի հագուստ հագցրեցին, նրա ձեռք ու ոտքը կապած նստեցրին մատակ ձի ներով, նրա ձեռք ու ոտքը կապած նստեցրին մատակ ձի և բանդ տարան: Այնտեղ նա երկար տանջուելուց և ծանր հիւանդանալուց յետոյ մեռաւ խորին աղքատութեան մէջ: Գերեզմանի տեղ չգտաւ իր հայրենիքում այն մարդը, որ Հայաստանի թագաւոր էր ուզում դառնալ դաւաճանութեամբ:

Շղթայակապ քահանաներն էլ նահատակուեցան մի քանի տարի բանտարկուելուց յետոյ, իսկ նախարարները 12 տարի բանդ և նեղութիւն կրելուց յետոյ, կրկին ազատուեցան և վերադարձան Հայաստան:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Վարդանանց պատերազմից յետոյ պարսիկները թէպէտ բռնութեան չէին դիմում, բայց ուրիշ ամեն միջոցներով դաւաճաններին և հաւատուրացներին առաջ էին քաշում, իսկ աղնիւ ու կարգին հայ իշխաններին հալածում: Դժգոհութիւնը շատ մեծ էր հայոց մէջ և այս անգամ էլ դժգոհների և ապստամբների գլուխ կանգնեց Մամիկոնեան տոհմի աւագը, Վահանը, որ Վարդանի եղբօր որդին էր: Սա չօրս տարի շարունակ Հայաստանի զանազան մասերում շարունակ կռուի էր բռնում պարսիկների հետ, քաջութեամբ պատերազմում էր և նրանց կոտորում

ու հալածում: Շատ հեռատես ու խելօք էր Վահանը, ինչպէս և քաջ ու մեծահոգի:

Պարսիկները տեսան, որ պատերազմով չեն կարող Վահանին ընկճել, համաձայնեցան նրա առաջարկած պայմաններն ընդունել և հաշտութիւն կայացնել: Այդ պայմանով քրիստոնէութիւնը ճանաչուեց որպէս հայոց կրօն, որին ոչ ոք իրաւունք չունէր այնուհետև ձեռք տալու: Դաւաճանները պատուի պիտի չարժանանային և ազնիւ ու հաւատարիմ մարդիկ չհալածուէին:

Պարսիկները տեսնելով Վահանի ազնւութիւնն ու խոհեմութիւնը, նրան յանձնեցին թէ երկրի կառավարութիւնը—մարզպանութիւնը և թէ սպարապետութիւնը: Յովհան կաթողիկոսն ուրախացած մեծ հանդէս կատարեց այդ առթիւ Էջմիածնում և մի գեղեցիկ ճառ ասաց (485 թ.) *):

Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներից յետոյ Հայաստանի արևելեան մասը դարձեալ միաց Պարսից իշխանութեան հպատակ մինչև Սասանեանց անկումը և արաբաց արշաւանքները: Պարսիկները երբ իրենց զօրաւոր էին զգում, իսկոյն մոռանում էին իրենց խոստումը, նշանակում էին պարսիկ մարզպաններ և նեղելով ու ճնշելով հայերին, կամենում էին հայերին իրենց կրօնին դարձնել:

Հայերն էլ շարունակ ապստամբում ու կոտորում էին Պարսից զօրքը կամ յունաց օգնութեամբ կամ մենակ, հաւատարիմ մնալով իրենց կրօնին: Այս պատերազմների մէջ մեծ անուն հանեց և նշանաւոր դեր խաղաց Վահանը, Մամիկոնեան տոհմից, որ իր անօրինակ քաջութեան համար Գայլ էր կոչւում: Երբ Միհրան պարսից զօրավարը 30,000 զօրքով յարձակուեց Տարօնի վրայ, Գայլ Վահանը խորամանկութեամբ գնաց և բարեկամ ձեւացաւ Միհրանին, այն ինչ գաղտնի առանձին գնդերով 4,000 հոգի պարսիկ մէկ ջարդել տուաւ, 2000 մէկ, 1000 էլ մէկ: այսպէս Պարսից զօրութիւնը խորտակելուց յետոյ Միհ-

Գ Ա Յ Լ Վ Ա Հ Ա Ն

րանին էլ սպանեց 604 թ. և Տարօնն ազատեց թշնամու ձեռքից:

Պարսից թագաւորը նորէն զօրք ուղարկեց Տարօնը պաշարելու: Գայլ Վահանը լուռ նստած խորամանկութեամբ սպասում էր թշնամու գալուն, որոնցից 4000 հոգի մէկ ջարդեց, 5000 մէկ: Այդ ժամանակ ծերութիւնից մեռաւ Վահանը և պարսից զօրավարը վստահացած, 10,000 զօրքով յարձակուեց նրա որդու, Սմբատի վրայ: Սմբատը չարաչար կոտորեց պարսից զօրքը, սպանեց նրանց զօրավար Վախտանգին և նրա կնոջն ու որդոյը գերի տարաւ: 20 տարի յետոյ պարսիկները նորէն արշաւեցին Տարօն, բայց նորէն սարսափելի ջարդ կրելով տեղի տուին:

*) Կարդա «Վահանի մարզպանութիւնը», Հայ հեղինակներ էջ 250»

ՀՈՐՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ

ԱՐԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

(640—1080)

Սասանեան թագաւորութիւնը կործանեցին արաբները, տիրեցին Պարսկաստանին, տարածեցին այնտեղ Մահմէդի կրօնը և այնուհետև աշխատեցին տիրել Հայաստանին և տարածել հայոց մէջ մահմեդականութիւնը: Ամբողջ յիսուն տարի կռուելով յունաց հետ, արաբները Հայաստանը արեան, աւերածի և կրակի ասպարէզ դարձրին, մինչև բոլորովին տիրելը եօթերորդ դարու վերջերին: Առաջին անգամ Հայաստան եկաւ Աբդուլահման 18,000 զօրքով 640 ին և մտաւ Տարօն: Գայլ Վահանի թոռնորդին, Տիրան, դուրս եկաւ նրա դէմ 8000 զօրքով: Մնացեալ հայ իշխանները չուզեցան օգնել նրան և Սահուռ Անձեացին էլ պատերազմի ժամանակ դաւաճանեց նրան անցնելով արաբաց կողմը: Տիրան զոհ գնաց և արաբացիք հասան մինչև Դուին, տանելով 35,000 գերի: — Այնուհետև արաբացիք մի քանի անգամ յարձակուփներ ունեցան Հայաստանի վրայ փոխ առ փոխ: Երբ արաբացիք հեռանում էին, գալիս էին կրօնամոլ և հայատեաց յոյները. սրանց դէմ էլ իսկոյն կռուելու էին դուրս գալիս արաբները. և Հայաստանը կռուախնձոր դառած այս երկու երկիրների մէջ, արիւնաքամ էր լինում:

Երբ արաբները յետ քաշուեցան, յոյները կրկին երեւացին իրենց դերում և կայսրը Կիւրապաղատ նշանակեց նախ Վարազտիրոցին, ապա նրա որդի Սմբատ Բագրատու-

նուն: Սպարապետութիւնն էլ յանձնեց Թէոդորոս Ռշտունի իշխանին: Արաբաց արշաւանքի ժամանակ այս իշխանը միակն էր, որ աշխատում էր միացնել հայ նախարարներին թշնամիներին դիմադրելու համար, բայց սրա ջանքերը զուր անցան:

Արաբացիք նորէն ահագին զօրութեամբ Հայաստան մտան և մի քանի գաւառների տիրեցին: Հայերը յոյս չունենալով յունաց օգնութեան վրայ, դիմեցին ամիրապետին և հնազանդութիւն յայտնեցին նրան: Կոստանդկայսրը, որ օգնութիւնը զլացել էր, կատաղութեամբ արշաւեց Հայաստան, կամենալով բնաջինջ անել բոլոր հայերին:

Ներսէս կաթողիկոս Տայեցին դուրս եկաւ նրա առաջը, ամոքեց նրա բարկութիւնը և կայսրը պահապան զօրք թողնելով, հեռացաւ: Հագիւ կայսրը հեռացել էր և ահա արաբները կրկին արշաւեցին Հայաստան, յունաց զօրքին դուրս քշեցին, երկիրը ծանր հարկերի տակ դրին և բազմաթիւ պատանդներ վերցնելով իշխանական տներից, յետ դարձան: Տուրքն այնքան ծանր էր, որ հայ նախարարները կրկին կայսեր դիմեցին և նա էլ Համազասպ Մամիկոնեանին կարգեց կիւրապաղատ: Հայերի այս վարմունքի համար ամիրապետն էլ կոտորել տուաւ մօտ 2000 հայ պատանդները, որոնք գտնուում էին Արաբիայում:

Երբ Մուսիէ ամիրապետը պատրաստութիւն տեսաւ Հայաստան արշաւելու, հայերը կրկին հպատակութիւն յայտնեցին նրան: Համազասպի տեղ, նրա մահից յետոյ ամիրապետը կառավարիչ կարգեց Գրիգոր Մամիկոնեանին, որ երկիրը բարեկարգեց և խաղաղութեամբ պահպանեց 25 տարի: Գրիգորը մեռաւ Ռազրաց դէմ պատերազմելիս:

Յուստինոս կայսրն անձամբ եկաւ Հայաստան, թըշնամիներին հալածեց և երկիրն ամբողջովին նուաճեց: Այնուհետև Ներսէս Կամսարականին կարգեց պատրիկ և 30,000 զինուոր թողնելով ինքը վերադարձաւ Բիւզանդիա: Մի տարի շանցած յունաց զօրքը բոլորովին հեռացաւ

Հայաստանից և մեր երկիրն ամբողջովին մնաց արաբների ձեռքը, եօթերորդ դարու վերջին (693):

Արաբացիք Հայաստանը կառավարում էին ոստիկանների կամ ամիրանների ձեռքով, որոնք ծանր հարկերով կեղեքում էին երկիրը: Նրանք իշխաններին և մեծամեծներին կամ գերի էին տանում կամ պատանդ էին վերցնում, իսկ ժողովրդին էլ ծանր հարկի տակ էին պահում, որ չկարողանան ապստամբել: Չնայելով այդ ճնշումներին, հայերը մի քանի անգամ ապստամբեցան և կոտորելով ոչնչացրին արաբ զորքը:

Այսպես Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին գերութիւնից փախչելով յոյներից օգնութիւն ստացաւ և Վարդանակերտի մօտ այնպիսի ջարդ տուաւ արաբաց, որ Աբդըլլահ ոստիկանն հազիւ իր գլուխն ազատեց:

Հայերից վրէժ առնելու եկաւ Մոհմատ զօրավարը և անարգել հասաւ մինչև Վանանդ: Այստեղ Սմբատ Բագրատունին և Ներսէս և Կամսարականը մի սարսափելի ջարդ տուին նրան և փախցրին:

Մոհմատ աւելի մեծ զօրք հաւաքելով, կրկին եկաւ հայոց վրայ, բայց նրա դէմ դուրս եկաւ ծերունի Սահակ կաթողիկոսը, որ նրա բարկութիւնը մեղմէ: Ճանապարհին կաթողիկոսը մեռաւ, բայց մեռնելուց առաջ մի թուր զրեց Մոհմատին, խնդրելով չկոտորել իր հօտին *):

Աւանդութիւնը պատմում է, որ երբ Մոհմատը մօտենում է կաթողիկոսի դագաղին, հանգուցեալի ձեռքը բարձրանում է և թուղթը տալիս է ոստիկանին: Այս թուղթը կարդալով, Մոհմատը ոչ մի վնաս չհասցրեց հայերին:

Մոհմատից յետոյ Հայաստան եկաւ Կաշմ ոստիկանը. (740 թ.) որպէսզի նոր ապստամբութեան առաջն առնէ, այս արիւնհարբու գազանը հայ իշխաններին հրաւիրեց Նա-

*) Կարդալ «Սահակ կաթողիկոս» — Հայ հեղինակներ գ. ապ. եր. 322.

խիջեանի եկեղեցին և բոլորին միասին այրեց, իսկ նրանց երկիրները սրի և աւարի մատնեց:

Այդ ոստիկաններից բարի անուն թողեց Հայաստանում միայն Մրուան: Սա շատ սիրեց Աշոտ Բագրատունուն և երբ Արաբիայում խռովութիւն ծագեց, Մրուան Հայաստանի ոստիկանութիւնն յանձնեց Աշոտին և անուանեց նրան իշխանաց-իշխան: Ինքը գնաց Արաբիա և դարձաւ ամիրապետ:

Մրուանից յետոյ Հայաստան եկաւ Եզիդ, որ ծանր հարկերով կեղեքեց ու ճնշեց երկիրը. հայ իշխանները փամեցան ապստամբել. նրանց խորհրդին հակառակ էր Աշոտ Բագրատունին, ուստի նա կուրացաւ Մամիկոնեանների ձեռքով:

Աւելի անողոր և ճնշող էր Պէքիր և Հասան ոստիկանների կառավարութիւնը: Հայերը կրկին ապստամբեցան և Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ ամիրային քշեցին Դուինից: Արաբացիք նոր զօրքով կրկին յարձակուեցան հայերի վրայ, յաղթեցին հայերին և սպանեցին Մուշեղին: Հարուն-ալ-Ռաշիդի օրով Հայաստանը կրկին նուաճուեց Եզիդ ոստիկանի ձեռքով 786 թ.:

Հայերը կրկին ապստամբեցան արաբաց դէմ Բաբան Պարսիկ իշխանի դաշնակցութեամբ:

Բագրատ Բագրատունի պատրիկը և Բաբան պարսիկը կենդրոնացան Սիւնիք: Նրանց վրայ գնաց արաբ Աֆշին զօրապետը, որի հետ միաբանել էր և Սմբատ Բագրատունին: Բաբան յաղթուեցաւ: Սմբատի որդին նրան գերի բռնեց և յանձնեց ոստիկանին: Այնուհետեւ Բագրատ Բագրատունու վրայ եկաւ Աբուսէթ ոստիկանը և Տարօնում նրան բռնելով, շղթայակապ ուղարկեց ամիրապետին: Մասունցիք, լսելով իրենց սիրելի իշխանի շղթայուիլը, Յոնան անունով մի լեռնցու հետ ցած իջան Մշու դաշտը, Աբուսէթին սպանեցին և զօրքը կոտորեցին (849)*):

*) Այս անցքն է, որ ժողովրդական վէպի նիւթ է դառել և յաղտնի է «Մասունցի Դաւիթ» անունով: Կարդալ Հայ հեղինակներից «Մասունցի Դաւիթ»:

Այս ամենքի վրէժն առաւ Բուդան, որ ինչպէս մի գիշակեր գազան երկիրը մատնեց աւերի, սրածուծեան, հրդէհի և կոտորածի: Նա բազմաթիւ գերի տարաւ Արաբիա, մեծ մասամբ իշխանական տներից, որոնցից շատերը նահատակուեցան, ուրիշներն էլ հաւատուրաց եղան:

Այնուհետեւ հայերը նորից ապստամբեցան ու կոտորեցին և նորից նուաճուեցան ու կոտորուեցին արաբներից, մինչև որ Մեծ Հայաստանին թագաւոր դարձան Բագրատունիք:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ, ԱՇՈՏ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐ

Աշոտ Բագրատունին իր բարի և ազնիւ, խելօք ու շինարար բնաւորութեամբ գրաւել էր թէ հայ իշխաններին և թէ արաբ ոստիկանի սիրտը: Բուդայ ոստիկանի աւերածութիւններից յետոյ անտէր ու աւերակ Հայաստանը շունչ և հոգի առաւ Աշոտի շնորհիւ, որ իր անագին հարստութիւնը չխնայեց երկիրը վերաշինելու և թշուառ ժողովրդին օգնելու: Նրա խնդիրքով գերի նախարարներն ազատուեցան բանտից և վերադարձան Հայաստան:

Այդ ժամանակ Ջահապ պարսիկը 80,000 զօրքով մըտաւ Հայաստան. Աշոտը նրա դէմ ուղարկեց իր Աբաս եղբօրը, որ Արաքսի ափին չարաչար կոտորեց պարսիկներին:

Այս յաղթութեան և խելօք ու բարի բնոյթի շնորհիւ Աշոտ ընդհանուրին սիրելի էր եղել այն աստիճան, որ հայ իշխանները խնդրեցին ամիրապետից, որ Աշոտին կարգէ հայոց թագաւոր: Ամիրապետը յարգեց հայոց խնդիրը և թագ ու ծիրանի ուղարկեց Աշոտին. Գէորգ կաթողիկոսը մեծ հանդիսով օծեց նրան թագաւոր Անի քաղաքում 885 թ.:

Նոյն տարին յունաց Վասիլ թագաւորն էլ, որ Արշակունի էր, թագ և բազմաթիւ ընծաներ ուղարկելով, շնորհաւորեց Աշոտի թագաւոր դառնալը:

Աշոտ նորոգեց Արշակունի թագաւորութեան կարգերն ու պաշտօնները: — Աբասի և իր որդի Սմբատի ձեռքով նուաճեց ապստամբ Վանանդն ու Գուգարքը և շրջակայ իշխանների հետ խաղաղութեան դաշն կապեց:

Աշոտ մեռաւ Շիրակում, երբ վերադառնում էր Պօլսից, Լիոն կայսեր այցելութիւնից յետոյ:

Ս Մ Բ Ա Տ Ա. (892)

Աշոտին յաջորդեց իր որդին, Սմբատ Ա. որ մեծ սուզ կատարեց հօր մահուան վրայ: Հազիւ նա թագաւոր էր դարձել, որ ապստամբեցաւ Աբաս սպարապետը, բայց յաղթուելով, անձնատուր եղաւ: Սմբատ նորոգեց իր հօր կապած դաշինքը Լիոն Կայսեր հետ: Պաշարեց Դուին քաղաքը և գերի առաւ նրա մահմեդական իշխանին: Այս ամենը չէր կարող դուր գալ Աֆշին ոստիկանին, որ Ատըրպատականից անագին զօրքով մտաւ Հայաստան և բանակեց Դուինի առաջ: Սմբատ թէպէտ անպատրաստ, Դոդս գիւղի մօտ դուրս եկաւ ոստիկանի դէմ և յաղթելով քշեց նրան Հայաստանի սահմաններից:

Աֆշին ոստիկանն այնուհետեւ մտածեց նենգութեամբ վնասել Սմբատին: Նրա գրգմամբ Սմբատի դէմ ապստամբեց Աշոտ Արծրունի իշխանը, բայց բռնուեց և բանտարկուեց Գագիկ իշխանի ձեռքով: Նոյն այդ Գագիկը դաւաճանութեամբ անցաւ թշնամու կողմը և մեծ վնաս հասցրեց Սմբատին, երբ սա պատերազմում էր Միջագետքի Ահմատ ոստիկանի հետ, Տարօնում: — Աֆշին նորէն մի բանի անգամ եկաւ Սմբատի վրայ. բայց չկարողանալով ոչ նրան բռնել, ոչ էլ մեծ աջողութիւն ունենալ, պատանդներ առնելով հեռացաւ: Բագրատունիք հարկն ուղարկում էին Բաղդատ, Ատրպատականի ոստիկանների ձեռքով:

Երբ Աֆշինին յաջորդեց նրա եղբայր Իւսուֆը, Սմբատին աջողուեց ազատուել նրա գերիշխանութիւնից և հարկն անմիջապէս ուղարկել Բաղդատ: Սակայն, շուտով

Իւսուֆը կրկին ձեռք բերաւ իր իրաւունքները և Սմբատից սաստիկ հարկեր պահանջեց:

Նախարարները նեղացած այդ հարկերից, ապստամբեցան. բայց Սմբատ յաղթելով խեղդեց այդ ապստամբութիւնը:

Այդ ժամանակն էր, որ Գագիկ Արծրունին թագ ստանալով Ատրպատականի ոստիկանից, թագաւորեց Վասպուրականում, միացաւ ոստիկանի հետ, եկաւ դաւաճանութեամբ տալիս ու վրայ արաւ Հայաստան: Սմբատի զօրքը ջարդուեց և նրա Մուշեղ որդին գերի ընկաւ: Անպաշտպան մնացած ժողովուրդը մասամբ կոտորուեց, մասամբ ապաստանեց լեռները: Սմբատ մի խումբ քաջերի հետ ապաւինեց Կապոյտ բերդը: Նրա քաջ զօրականները մի քանի անգամ յետ մղեցին ոստիկանի բանակը: Բայց Սմբատ երկար պաշարումից և սովից նեղացած անձնատուր եղաւ այն պայմանով, որ իր հետ բոլոր պաշարւածներին ձեռ չտան (913): Իւսուֆ խոստացաւ. բայց մի ամբողջ տարի բանտարկելուց յետոյ, սպանել տուաւ Սմբատին:

Ա Շ Ո Տ Ե Ր Կ Ա Թ (915—928)

Սմբատի անձնատուր լինելով գրեթէ ամբողջ Հայաստանն ընկաւ Իւսուֆի ձեռքը: Սմբատի որդին, Աշոտը, հօր մահուան վրէժն առնելու համար իր սակաւաթիւ զօրքերով յարձակուեց Իւսուֆի զօրքերի վրայ և ամեն տեղ յաղթելով հետգհեռէ յետ գրաւեց իր հօր կալուածները: Նախարարները տեսնելով նրա աշողութիւնները, դուրս եկան իրենց բերդերից և Աշոտին թագաւոր նստեցրին (915 թ.):

Իւսուֆը նորանոր զօրքերով ու ապատակներով սկսեց աւերել Աշոտի երկիրները: Նախարարները փոխադարձ կռիւներով ու դաւաճանութեամբ զբաղուած, չէին միանում թագաւորի հետ, որ ընդհանուր թշնամուն դուրս բռնէր երկրից: Նրկիրը շարունակ պատերազմների և աւեր

րածութիւնների պատճառով մնաց անմշակ, որին հետեց մի սարսափելի սով. այն աստիճան, որ ծնողները մի պատառ հացի համար ծախում էին իրենց զաւակներին:

Յունաց կայսրը վերջապէս յիշեց իր քրիստոնէական պարտքը և Աշոտին Բիւզանդիա հրաւիրելով, նրան մի գունդ օգնական զօրք տուաւ:

Իւսուֆը, Աշոտի տան մէջ երկպառակտում քցելու համար, նրա հօրեղբօր որդուն, Աշոտ անունով, թագ տրւաւ և Հայաստանի թագաւոր կարգեց: Պատերազմն անխուսափելի էր և երկու ազգական Աշոտներն անվերջ կռիւներով արիւնաքամ եղան, մինչև որ Յովհաննէս կաթողիկոսի երեք-չորս միջնորդութիւնից յետոյ հաշտութիւն կայացաւ Դուինում մեծ հանգէսներով:

Գուգարաց Վասակ, Ուտեացոց Մովսէս և այլ մեծ ու փոքր իշխաններ, փորձեր արին ապստամբելու և ինքնագլուխ թագաւոր լինելու: Շատ ջանաց մանաւանդ թագաւորի եղբայր Աբասը, որ կամենում էր հարազատ եղբօրը սպանել, բայց բոլոր այս փորձերն և ապստամբութիւններն Աշոտը խեղդում էր հէնց բնում, արժանաւոր պատիժը տալով դաւաճաններին: Այս անվերջ պատերազմների և անասելի արութեան համար Աշոտ կոչուեցաւ Երկաթ:

Աշոտ իր թագաւորութեան վերջին տարիները կրկին պատերազմի բռնուեց Բէշիր ոստիկանի հետ, որի զօրքը Աշոտի և Գէորգ Մարգաբետունու առաջնորդութեամբ հաւածուեց Հայաստանից. Աշոտ մեռաւ 928 թ.:

ԱԲԱՍ, ԱՂՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ, ՍՄԲԱՏ Բ. ԳՆԳԻԿ Ա.

Աշոտ մեռաւ անժառանգ. նրան յաջորդեց իր եղբայր Աբասը (928—951), որ աշխատեց խաղաղութեամբ կառավարել երկիրը. հաշտութիւն կապեց Դուինի և Ատրքապատականի ոստիկանների հետ, գերի հայերին ազատեց արաբների ձեռքից և բազմաթիւ աւեր գիւղ ու քաղաք

ներ նորոգեց: Երկիրն սկսաւ հանգստանալ և արհեստներն ու երկրագործութիւնն աճել ու զարգանալ:

Աբասի աթոռանիստը Կարս քաղաքն էր, ուր նա մի հոյակապ եկեղեցի հիմնեց (որ այժմ ռուսաց ձեռին մայր եկեղեցի է): Աբխազների Բեր թագաւորը ծաղրով իմաց տուաւ Աբասին, որ գալիս է նրա շինած եկեղեցին յոյն ծէսով օծել տալու: Աբաս Գէորգ Մարգալետունու հետ, Կուրի ափին, ջարդեց Բեր թագաւորի զօրքը և գերի վերցրեց նրան: Աբաս իր շինած եկեղեցին ցոյց տալուց յետոյ, հրամայեց կուրացնել Բեր թագաւորին:

Աբասին յաջորդեց իր որդին, Աշոտ Գ. (952—977). Նա Շիրակը թշնամիներից մաքրելուց յետոյ թագաւոր օծուեց Անի քաղաքում, որ այնուհետև դարձաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը:

Աշոտի եղբայր Մուշեղը փառասիրութիւնից դրդուած իրեն Կարսի թագաւոր հրատարակեց (968): Հեռաւեա Աշոտը զժգոհութեան ոչ մի նշան ցոյց չտուաւ այս առթիւ, որով ազգամիջեան կռուի առաջն առաւ:

Աշոտ մեծ ուշադրութիւն դարձրեց երկրի ամրութեան վրայ, բերդեր շինեց և զօրքի թիւը հասցրեց 20,000 հոգու: Այս զօրքով նա զնաց Համտուն զօրապետի վրայ, որ ամիրապետից ապստամբելով, սպառնում էր Հայաստանի հարաւային սահմաններին: Աշոտ յաղթեց նրան և գերի առնելով, գլխատել տուաւ:

Յունաց Չմշկիկ կայսրը արաբաց դէմ գնալիս բանակեց Տարօն և սպառնում էր Հայաստանին: Աշոտ միացեալ հայ զօրքերով դուրս եկաւ նրա դէմ: Կայսրը տեսնելով նրա անագին զօրքը, օգնութիւն խնդրեց Աշոտից և սուս ու փուս հեռացաւ Հայաստանից:

Այս արտաքին յաղթութիւններից աւելի, Աշոտ յայտնի դարձաւ իր ներքին բարեգործութիւններով. հիմնեց շատ եկեղեցիներ ու վանքեր, բաց արաւ բաղմաթիւ հիւանդանոցներ և անկեղանոցներ, որոնց ապահովեց հարուստ հասոյթներով: Նա առանց աղքատների ու տնանկ-

ների սեղան չէր նստում, ուստի կոչուեցաւ Աշոտ Ողոր-ված:

Աշոտ Ողորմածին յաջորդեց իր որդին՝ Սմբատ Բ., որ իր 13 տարուայ թագաւորութեան ընթացքում մի անգամ միայն պատերազմեց իր հօրեղբօր, Մուշեղ թագաւորի հետ: Մնացեալ ժամանակ նա խաղաղութեամբ շարունակում էր հօր շինարար գործը, մանաւանդ զարգա-րելով ու մեծացնելով Անին:

Սմբատին յաջորդեց իր եղբայր, Գագիկ Ա.: Բագրատունեաց տունը սրա ժամանակ հասաւ իր փառքի գագաթնակէտին: Խոհեմ ու հմուտ, Գագիկի ջանքն եղաւ հեռու մնալ պատերազմներից և նուիրուել երկրի բարեխաղութեանը: Նա իշխեց 30 տարի առանց պատերազմի, մի բան, որ կարելի է ասել չի տեսնուած մեր պատմութեան մէջ և այդ երեսուն տարիների ընթացքում հայ ազգն հանգիստ վայելելով, նուիրուեց շինարարութեան, և արուեստների:

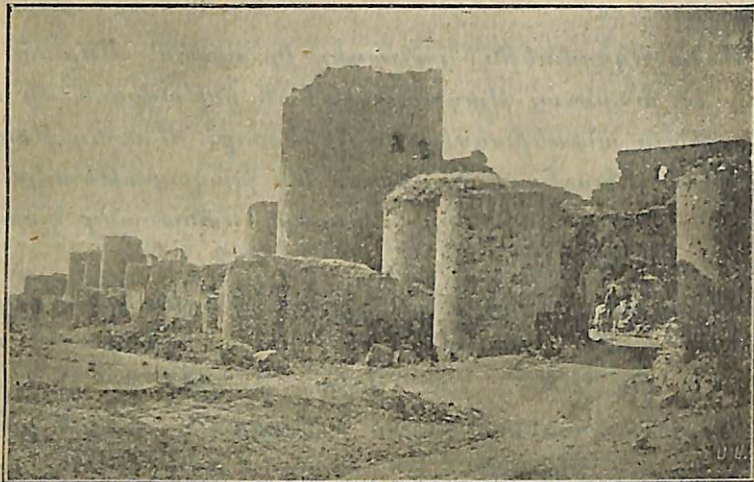
Առևտուրը զարգացաւ, երկրագործութիւնն աճեց, քաղաքները մեծացան և հարստացան, գիւղերն ու աւանները շէնացան: Գագիկ հետևելով իր պապերին, բաղմացրեց գլխոյններն ու բարեգործական հիմնարկութիւնները:

Նա մեռաւ 1020-ին:

Ա Ն Ի

Մի ժողովրդական առած կայ թէ՛ «գիւնյա եխըլսա, Անի եափար, Անի եխըլսա, գիւնյա եափմաղ»․ այսինքն, աշխարհն աւերուի՝ Անին կը շինի, — Անին աւերուի, աշխարհը չի շինի»: Այնքան մեծ ու նշանաւոր է եղել մի ժամանակ Անին, որ կործանումից 500 տարի յետոյ ժողովուրդը չի մոռացել նրա փառահզութիւնը, որ հէնց այսօր իր շինութիւնների նրբութեամբ և արուեստի գեղեցկութեամբ զարմանք է պատճառում կրողացի ճամբորդներին:

Անին իր փառքի գագաթնակէտին հասաւ Սմբատ

ԱՆԻԻ ՊԱՐԻ ՍՊՆԵՐԸ

Բ.-ի և Գազիկի թագաւորութեան ժամանակ, որոնք օգտուելով երկրի խաղաղութիւնից, ամեն ջանք գործ դրին շէնացնելու և զարգարելու իրենց մայրաքաղաքը: Մինչև այսօր կանգուն են Անիի երկու կարգ գեղեցիկ և ամուր պարիսպները, և ներքին շինութիւններից Մայր-տաճարը: Ինչպէս Անիի մեծ մասը, այնպէս էլ այս տաճարի շինութիւնն սկսաւ Սմբատ և վերջացրեց Կատրամիտէ թագուհին, Գազիկի կինը: Ամենանշանաւոր շէնքերն Անիում Տրդատ ճարտարապետի գործերն են:

Խիստ շատ էին Անիի մէջ եկեղեցիները. այնքան շատ, որ ժողովուրդը նրանց թիւը կարծում էր հազար և մէկ:

Բազրատունիք երբ Անին գնեցին Կամսարականներից, մի փոքրիկ բերդ էր միայն: Նա մայրաքաղաք դարձաւ Աշոտ ողորմածի օրով 952-ին, իսկ Գազիկի մահուան տարին, 1020 թուին, արդէն պատրաստ էին նրա բոլոր գլխաւոր շէնքերը*):

*) Կարդալ. Հայ հեղինակներ եր, 263. «Դէպի Անի»:

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ

Պրօփեսօր Մառի ջանքերի շնորհիւ այսօր բացուած են Գազիկ թագաւորի արձանը, նրա շինել տուած եկեղեցին, Բազրատունեաց պալատը միջնաբերդում և ուրիշ այլ նշանաւոր հնութիւններ: Այս պեղումներից երևում է, որ ճաշակը, նրբութիւնը և հարստութիւնը Անիում հասած էր բարձր աստիճանի: Անիի նշանաւոր շէնքերի մեծ մասը դեռ հողի տակ է և ապագայ պեղումներից յետոյ միայն պիտի պարզուի այդ հրաշալի քաղաքի անցեալ կեանքի մանրամասները:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՇՈՏ

Գազիկ Ա.-ին յաջորդեց նրա աւագ որդին, Յովհաննէս Սմբատ, որ մի թուլասիրտ և դանդաղոտ մարդ էր: Նրա Աշոտ եղբայրը, ընդհակառակը. քաջ էր և ռազմասէր: Նա զօրք հաւաքեց, օգնութիւն ստացաւ Վասպուրականի թագաւորից և յարձակուեց իր եղբոր վրայ: Թագաւորի զօրքը պարտութիւն կրեց: Պետրոս կաթողիկոսի և նախարարների միջնորդութեամբ երկու եղբայրներն հաշ-

տուեցան: Պարսից և Վրաց սահմանները յանձնուեցան Աշոտին, իսկ Անին իր շրջակայքով մնաց թագաւորի իշխանութեան տակ այն պայմանով, որ նրա մահից յետոյ թագաւոր պիտի դառնար Աշոտը: Սրանից էլ անբաւական, Աշոտ մի քանի անգամ թակարդներ լարեց եղբօր դէմ նրանից թագը խլելու համար, բայց անաջող:

Այդ ժամանակն էր, որ սկսուեցին Սելջուկեան թուրքերի յարձակումները Հայաստան, Տուղրիլ Բէգի առաջնորդութեամբ: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը չարաչար յաղթուելուց յետոյ անկարող էր երկրորդ անգամ դուրս գալ Տուղրիլ-Բէգի դէմ, ուստի իր բոլոր երկիրները յունաց թագաւորին տալով, փոխարէնն ստացաւ Սեբաստիա քաղաքը և տնով տեղով հաստատուեցաւ այնտեղ (1021):

Յունաց Վասիլ կայսրը Վրաստանը նուաճելուց յետոյ 1023 թ. մօտենում էր Հայաստանի սահմաններին: Վախկոտ և թուլամորթ Յովհաննէս-Սմբատը, որ ծածուկ օգնել էր վրաց թագաւորին, վախեցաւ յոյներից և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ձեռքով երգման թուղթ ուղարկեց, որ յանձն է առնում իր մահից յետոյ Անին կայսեր թողնել:

Վասիլին շուտով յաջորդեց Կոստանդին: Սա լինելով բարի մարդ, մահից առաջ յանձնում է Յովհաննէս-Սմբատի նամակը հայ Կիւսակոս քահանային ասելով. «Տար տուր այս նամակը քո թագաւորին և ասա, որ չեմ ուզում ուրիշի սեփականութիւնը յափշտակել»:

Գաւաճան բահանան չկատարեց կայսեր կամքը, այլ նամակը մօտը պահելով, թանգ զնով ծախեց նրա յաջորդ Միքայէլ կայսեր (1034-ին):

Գ Ա Գ Ի Կ Բ.

Շուտով մեռան Յովհաննէս-Սմբատ և իր եղբայրն Աշոտ: Ժառանգ մնաց Աշոտի փոքրահասակ որդին, Գագիկ: Երկիրը մնաց անտէր և դարձաւ նախարարների ու արտա-

քին թշնամիների կռուի ասպարէզ: Շուտով հասան և կայսեր զեռպաճները, որոնք պահանջում էին Անին յանձնել յունաց:

Միացեալ նախարարները մերժեցին այս պահանջը: Յոյները երեք անգամ Հայաստան մտան, առանց իրենց նպատակին հասնել կարենալու: Զորրորդ անգամ 100,000 հոգով նրանք պաշարեցին Անին: Դրութիւնը վտանգաւոր էր, բայց Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը 30,000 զօրքով յարձակուեց յոյների վրայ, որոնք 20,000 մեռած ու վիրաւոր թողնելով, սարսափահար յետ փախան:

Անի մայրաքաղաքում այդ ժամանակ միմեանց հետ Կռուի մէջ էին երկու կուսակցութիւն. մինի գլուխն էր Վեստ-Սարգիս-Սիւնի իշխանը, որ տէրութեան խնամակալն էր և շատ բերդեր ու գանձեր գրաւելուց յետոյ, կամենում էր ինքը թագաւոր դառնալ և կամ հայոց թագը յունաց յանձնել: Միւս կուսակցութեան գլխաւորն էր Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը, որ կամենում էր թագը յանձնել Աշոտի որդուն, իսկական թագաժառանգին: Այս յաղթութիւնից յետոյ Վահրամ իշխանը բերել տուաւ Գագիկին Անի և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը օծեց նրան թագաւոր (1042):

Վեստ Սարգիս ամրացաւ Անիի Միջնաբերդում: Երկտասարդ թագաւորն առանց թիկնապահի, մենակ, գնաց նրա մօտ և համոզեց հեռանալու: Ազա տեսնելով նրա չաքազործութիւնները, բռնեց նրան և բանտարկեց Անիում: Սակայն Վեստ Սարգիս քաղցր ու կեղծաւոր լեզուով գրաւեց երկտասարդ թագաւորի սիրտը և նրա իսկական բարեկամներին հեռացրեց ու թշնամացրեց թագաւորին, միւս կողմից էլ յոյներին դրդեց, որ շարունակեն իրենց պահանջները:

Սակայն Գագիկը երկու անգամ չարաչար կոտորելով Մոնոմախոս կայսեր զօրքը, յետ դարձրեց ձեռնունայն:

Կայսրը դիմեց խորամանկութեան: Նա Գագիկին հրաւիրեց Կ.-Պօլիս մշտական դաշն կապելու համար, դեսպանների ներկայութեամբ խաչի ու աւետարանի վրայ երդ-

ւեց, քիս չտալ նրան: Գագիկ չէր վստահանում, բայց Վեստ Սարգսի կուսակիցներն ու Պետրոս կաթողիկոսը համոզեցին Գագիկին երթալու և նրան ապահովելու համար երգման թուղթ գրեցին: Գագիկ չլսեց Պահլավունիներին և դնաց Պօլխ: Կայսրը նրան մեծ պատուով ընդունեց, բայց երբ Գագիկ յանձն չառաւ Անին նրան տալու, Գագիկին աքսորեց Ոսփորի կղզիներից մինը:

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, որին Գագիկ յանձնել էր Անիի բանալիները, բանակցութեան մէջ մտաւ կայսեր հետ և մեծ վարձատրութիւն ստանալով, Անիի քառասուն բալանիներն ուղարկեց կայսեր:

Գագիկ յուսահատուած թուղթ ստորագրեց, որ հրաժարուում է իր թագաւորութիւնից և փոխարէն ստացաւ Կապադովկիոյ Բիզու բաղաքը (1045 թ.):

Յոյն զօրքերն եկան Անին տիրելու, բայց դռները փակ գտան: Հայ զօրքը քաղաքացիների հետ միացած յարձակուեց յունաց վրայ, ջարդեց և հալածեց նրանց: Սակայն շուտով բոթը հասաւ, որ Գագիկ հրաժարուել է թագաւորութիւնից: Անին սուգ մտաւ և յոյները յետ կանչուեցան քաղաքին տիրելու:

Հայ իշխաններն իրենց անմիաբանութեան պտուղը չարաչար վայելեցին: Յոյները նախ աշխատեցան ցրուել հայ զօրքը և տիրել նշանաւոր բերդերին: Այնուհետև նորանք ծանր հարկերով սկսան քամել ժողովրդի արիւնը: Որպէս զի ապստամբելու առաջն առնեն, նրանք մի կողմից հալածում ու կոտորում էին հայ իշխաններին, միւս կողմից թունաւորում կամ բանտարկում: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին էլ բռնեցին և Պօլխ ուղարկեցին:

Միւս կողմից Տուղրիլ Բէգը, տեսնելով Հայաստանի անաւեր մնալը, զօրքով մտաւ Հայաստան, առաւ Սմբատաբերդը, և բնակիչներին սրի քաշեց: Տիրեց Արծն քաղաքին, որ 150,000 բնակիչ ունէր և կոտորեց ու թալանեց բոլորին: Տիրեց այնուհետև Արծկէ քաղաքին և սրի անցկացրեց բնակիչներին: Տուղրիլի գազանութիւններից ազատ մնաց Մանազկերտը, որ պաշտպանուեց մի քահանայի և մի

Փրանկ քիմիկոսի հնարքով, որոնք թուլացնում և այրում էին թշնամու բաբանները (պաշարման գործիքներ):

Տուղրիլի գազանութիւնները շարունակեց նրա եղբայր Ալփասլան, որ Անին առաւ շնորհիւ հայ իշխանների թուլասրտութեան և կործանեց (1064):

Ալփասլան զեապան ուղարկեց Կարս, Գագիկ թագաւորին, որ դայ և հպատակի: Գագիկը սուգի շորերով և ողբալով ընդունեց զեապաններին, ասելով, որ սգում է իր բարեկամ Տուղրիլի մահը: Այս բանը շարժեց Ալփասլանի գութը և նա անքնա թողեց Գագիկին: Սակայն, Գագիկն էլ, միւս հայ իշխանների նման իր երկիրն յունաց տալով, փոխարէնն ստացաւ Փոքր-Հայոց Ծմնդաւ բերդը:

Շուտով Ալփասլան տիրեց ամբողջ Հայաստանին և սկսաւ սպառնալ Յունաստանի սահմաններին:

Այսպիսով յոյները ոչ միայն չկարողացան Հայաստանն իրենց ձեռում պահել, այլ հայերի փոխանակ, իրենց զէմն տոեղծեցին մի կատաղի և վտանգաւոր թշնամի:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Ծ Ր Զ Ա Ն

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԿՆ

Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջին շրջանում, ԺԱ. դարու վերջերը, Հայաստանում հայ ժողովրդի, ինչպէս և իշխանների կացութիւնն անտանելի էր: Սրբաբերի, յոյների սելճուկ թուրքերի յարձակումները միաժամանակ, հայ մանր թագաւորների և նախարարների անմիաբանութիւնը, փոխադարձ նախանձն ու կռիւներն այն աստիճանի հասան, որ այլևս անկարելի էր բնիկ Հայաստանում մնալը: Ուստի՝ ինչպէս տեսանք, շատերը հայ իշխաններից և թագաւորներից թողնելով իրենց բնիկ եր-

Կիրենները յոյներին, տեղափոխուում էին դէպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիայի խորքերը, որոնելով բնակութեան աւելի ապահով տեղեր։ Այդ երկիրները մէջ ամենից նպաստաւորն իր դիրքով Կիլիկիան էր, Միջերկրականի ափին տարածուող լեռնաշղթան։ Կիլիկիան բաժանուում է երկու մասի։ ծովափնեայ կամ դաշտային, որ վերին աստիճանի տաք ծովային կլիմա ունի և պտղաբեր մի երկիր է, և քարային կամ լեռնային, որ բարձր ու ապահով դիրք ունի և իշխում է դաշտային Կիլիկիայի վրայ, թէպէտ ցուրտ է և անբերրի։ Այդ լեռնային Կիլիկիայում դարերից ի վեր ապաստանել էին հայ գաղթականներ, որոնց թիւը հետզհետէ աճելով, 10—11 դարերում գրեթէ յոյներին և ասորիներին հաւասար վանքեր ունէին։—

Ի նկատի ունենալով այդ երկրի վերին աստիճանի ապահով դիրքը, հայ իշխաններից ոմանք քննութիւն էին հաստատել և հետզհետէ ընդարձակում էին իրենց երկիրներն ի հաշիւ յունաց։ Այդտեղ հաստատուեց Գագիկ Բ. ի ազգական Ռուբէն իշխանը, 1080-ին, բարձր բերդի մօտերը, Գոռամոզով գիւղի մէջ։ Շնորհիւ իր խելքի և քաջութեան՝ նրա մօտ խմբուեցան բաւականաչափ հայեր, որոնց օգնութեամբ նա տիրեց շրջակայքին և մաքրեց յոյներից։ Ռուբէնի ջանքն եղաւ այնուհետեւ մի կողմից հայ ժողովրդով բնակեցնել իր լեռնոտ երկիրը, միւս կողմից իր դիրքը ամրացնել շրջակայ հայ իշխանների աջակցութեամբ և բարեկամութեամբ։ Կոստանդինը. (1095) Ռուբէնի որդին և յաջորդը հօր երկիրներն ընդարձակեց նոր պատերազմներով և իր աթոռն հաստատեց Վահկայ բերդում։

Սրա ժամանակ էր, որ արևմտեան քրիստոնեայ ազգերը (կրոպացիք) մեծ բազմութեամբ յարձակուեցան Եգիպտոսի մահմեդական իշխանների վրայ, նրանց ձեռից երուսաղէմն ազատելու նպատակով։ Այդ պատերազմներն յայտնի են խաչակրաց արշաւանք անուանով։ Կոստանդինը ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտաւ նրանց հետ և ամեն

տեսակ օգնութիւն ցոյց տուաւ խաչակիրներին պաշարով ու զօրքով։ Խաչակիրներն էլ գնահատելով Կոստանդինի ծառայութիւնը, մարկիզի տիտղոսը տուին նրան։

Թ Ո Ր Ո Ս Ա.

Կոստանդին (1100) մեռնելով, իշխանութիւնը թողեց իր Թորոս որդուն։ Սա պատերազմի բռնուեցաւ յունաց կայսեր հետ և Անարգաբայ քաղաքն իր գաւառով խլեց յոյներից։ Սելճուկեան թուրքմէններն երկու անգամ անագին բազմութեամբ յարձակուեցան և թալանեցին Թորոսի տիրած երկիրները։ Գող-Վասիլ կոչուած իշխանը, Թորոսի եղբայր Լևոնի հետ երկու անգամին էլ դուրս քշեց ասպատակներին իր երկրի սահմաններից։

Թորոսն այնուհետեւ սկսաւ իր սահմաններն ընդարձակել գնալով դէպի հիւսիս, մինչև Կապադովկիա։ Այնտեղ Կիզիստրիա բերդում դեռ իշխում էին յոյն Մանգալեան եղբայրները, որ սպանել էին Բագրատունի վերջին թագաւոր Գագիկին։ Մանգալեան եղբայրներն ընծաներով դուրս եկան Թորոսին ընդառաջ, բայց Թորոսը յետ դարձրեց նրանց ընծաները և պաշարելով, տիրեց բերդին։

Երբ բերդի գանձարանից դուրս եկան Գագիկ թագաւորի սուրն ու հագուստը, հայերն ամենքը լաց եղան։ Թորոսը Մանգալեան եղբայրներից մինին սպանել տուաւ, իսկ միւսին գերի տարաւ, լուծելով սպանուած թագաւորի վրէժը։

Թորոսը մեռաւ անգաւակ, ուստի նրան յաջորդեց իր եղբայր Լեւոն Ա. 1123-ին։ Սա շարունակեց իր նախորդների նուաճումները. յոյներից խլեց Մամեստիան և տիրեց Տարսոն մայրաքաղաքին, որով գրեթէ տէր դարձաւ ամբողջ Կիլիկիային։ Լևոն դաշն կապելով թուրքերի հետ, գնաց Անտիոքի վրայ։ Մի բանի տարի յետոյ, Անտիոքի իշխանը, Բոհեմոնտ, խորամանկութեամբ Լևոնին գերի բռնեց։ Գերութիւնից ազատուելու համար Լևոն Բոհեմոն-

տին տուաւ Ատանա և Մամեստիա քաղաքները, 60,000 դահեկան փրկանք և մի որդին իբրև պատանդ:

Սակայն, պատերազմով յետ խլեց թէ տուած քաղաքները և թէ պատանդը:

Լևոնը շուտով պատերազմի բռնուեց Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր հետ, կամենալով պաշտպանել արդէն դաշնակից Անտիոքին: Կայսրն Անտիոքը թողնելով մտաւ Կիլիկիա, հետզհետէ նուաճեց ամբողջ Կիլիկիան և պաշարեց Վահկան, Լևոնի աթոռանիստը: Կայսրը նրան երկու որդոցը հետ՝ Ռուբէնի և Թորոսի, շղթայակապ ուղարկեց Կ. Պօլիս: Յոյները նախ կուրացրին Ռուբէնին, ապա սպանեցին: Որդու այս տանջանքների վրայ սրտի ցաւից մեռաւ Լևոնը բանդի մէջ շղթայակապ:

Թ Ո Ր Ո Ս Բ. և Կիլիկիայի կրկին նուաճումը:

Լևոնի գերի գնալուց յետոյ Կիլիկիան ընկաւ յունաց ձեռքը, որոնք չարաչար կողոպտեցին թէ ժողովրդին և թէ նրա վանքերն ու սրբութիւնները: Միւս կողմից թուրքերն ու լատին իշխաններն սկսան տիրել Թորոսի երկիրներին: Կոմնենոս կայսրը կրկին արշաւեց Կիլիկիա, ուր նա սպանուեց պատերազմելիս: Կայսեր հետ Կիլիկիա էր եկել և Թորոսը, Լևոնի որդին, որ հօր մահից յետոյ ծառայում էր կայսերական բանակում: Օգտուելով կայսեր մահից, նա հեռացաւ բանակից և մի հայ քահանայի օգնութեամբ իր չորս կողմն սկսեց հաւաքել հայերին, որոնք սաստիկ զգուել էին յոյներից: Շուտով Կիլիկիա եկան Թորոսի եղբայրները, Ստեփան ու Մլէհ և Թորոսի զօրքի թիւն հասաւ 10,000 հոգու (1145): Թորոս ամենից առաջ տիրեց հայրենի Վահկա բերդին, ապա միւս լեռնային ամբարձրութիւններին: Այնուհետեւ իջաւ դաշտ և սկսաւ հետզհետէ գրաւել Ատանա, Անարզաբա, Մամեստիա և այլ նշանաւոր քաղաքներ ու ամրոցներ:

Կիւմանուէլ կայսրը իր ազգական Անդրոնիկոսին ուղարկեց Թորոսի դէմ: Սա մի քանի հայ իշխանների հետ

միասին պաշարեց Մամեստիան, ուր ամրացած էր Թորոսը: Թորոսը հաշտութիւն խնդրեց, խոստանալով ճանաչել Կայսեր գերիշխանութիւնը, սակայն Անդրոնիկոս պահանջում էր անձնատուր լինել, որպէսզի Թորոսին կապեն իր հօր շղթաներով: Մի մութ և անձրևային գիշեր Թորոսը պատուելով պարիսպը, անցաւ թշնամու յետևը, սարսափելի ջարդ տուաւ և փախցրեց թշնամուն: Հասարակ գերիներին նա ազատ արձակեց, իսկ անուանի յոյներից մեծ փրկանք առաւ և բաժանեց իր զինուորներին: Գերիների մէջ էր և Լամբրոն բերդի տէր հայ իշխան Օշինը, որ փրկանքի կէսը տուաւ, մէկ էլ իր Հեթում որդուն իբրև պատանդ:

Լամբրոնի իշխանները թէպէտ սկզբում օգնեցին Ռուբինեաններին, բայց վերջերը շարունակ հակառակ էին նրանց:

Թորոսը մեծացնելով Հեթումին իր պալատում, շատ քիչ նրան և իր աղջիկը տուաւ նրան կնութեան, ապա երկուսին էլ ուղարկեց Լամբրոն: Օշինի մնացած պարտքն էլ նա հաշուեց իբրև օժիտ իր աղջկանը. այլևս չպահանջեց կամենալով նրան բարեկամացնել իր տան հետ:

Իսկոնիայի սուլթան Մաղսուտը երկու անգամ յարձակուեց Թորոսի վրայ, Մանուէլ կայսեր դրդամբ. բայց երկու անգամին էլ յետ դարձաւ ձեռնուռնայն: Վերջին անգամը նրա զօրքերը սարսափելի ջարդ կրեցին ժառանգարից և Թորոսի եղբայր Ստեփանէից թիլ ամրոցի մօտ: Թորոսի զօրքերն այդ բանն անպատիժ չթողնելու համար մտել և ասպատակել էին Սուլթանի երկիրները (1154):

Մանուէլ կայսրն էլի չհանգստացաւ խարդաւանքից. նախ Թորոսի դէմ լարեց Անտիոքի խնամակալ Շատիլիօնին, ապա ուղարկեց իր սեփական զօրքերը, որոնք չարաչար յաղթուեցան Տարսոնի մօտ, գերի տալով իրենց զօրավարին:

Այս անաջողութիւններից յետոյ կայսրը խորամանկութեան դիմեց. լուր տարածելով թէ թուրքերի դէմ պատերազմի է գնում, իջաւ Կիլիկիա և եկաւ Տարսոնի վրայ:

Մի լատին ուխտաւոր իմաց տուաւ Թորոսին յունաց դաւաճան վարմունքը և անպատրաստ Թորոսն ապաստանեց հայրենի լեռները: Կայսրը գրաւեց երկրի նշանաւոր քաղաքները: Այդ ժամանակ նրան այցի եկաւ Նրուսաղէմի Բալտուին Գ. թագաւորը: Սա հաշտեցրեց Թորոսին և կայսեր: Անարգաւա և Մամեստիա քաղաքները մնացին կայսեր, իսկ Թորոսը հաստատուելով իր իշխանութեան մէջ, ստացաւ Պան-սեպաստոս տիտղոսը:

Թորոսը շարունակ օգնում էր Լերդացի խաչակիրներին ընդդէմ մահմետական սուլթանների: Նրա եղբայր Ստեփանէն Իկոնիայի և Սեբաստիայի սուլթաններից հոգեր գրաւելով Սև լեռան կողմը մի փոքրիկ իշխանութիւն հաստատեց: Կայսեր յոյն տեղակալը, որ նստում էր Մամեստիա, նախանձելով, ճաշի հրաւիրեց Ստեփանէին և եռացրած կաթսայի մէջ քցելով՝ կենդանի խաչեց նրան:

Այս գազանաբարոյ վարմունքը գայրացրեց Թորոսին ու Մլէհին, որոնք վրէժ լուծելու համար 10,000 յոյն կոտորեցին: Անդրոնիկոսը կայսեր հրամանով դարձեալ Կիլիկիա եկաւ, բայց Թորոսը նրան ջարդելով փախցրեց: Նրա յաջորդ Կոստանդին Կատամանոս գերի ընկաւ Թորոսի ձեռքը խայտառակ պարտութիւնից յետոյ: Այս պատերազմների շնորհիւ Կիլիկիան ընդմիշտ դուրս եկաւ կայսեր ձեռից և դարձաւ մի անկախ հայկական իշխանութիւն:

Թորոսի որդին, Ռուբէնը, գեռ անչափահաս էր. ուստի Թորոսը մահից առաջ (1168) իր աներոջ Թումասին նշանակեց իր իշխանութեան Պայլ խնամակալ:

Մ Լ Է Հ (1170—1175)

Հօր գերութեան պատճառով Մլէհ մեծացաւ անխնամ և անկիրթ. նախ նա քաջութեամբ օգնեց իր եղբոր բարձրանալուն, ապա մտնելով տաճարական ասպետների կարգն, ընդունեց կաթողիկոսութիւն, այնուհետև դառնալով մահմեդական՝ անցաւ թափառական թիւրքմէնների գլուխը և կամենում էր սպանել հարազատ եղբորը: Թորոսը նրան նե-

րեց և Մլէհ այնուհետև ապրում էր Նուբէդդին սուլթանի մօտ:

Թորոսի մահից յետոյ Նուբէդդինի օգնութեամբ Մլէհ տիրեց Կիլիկիային և իր գազանաբարոյ վարմունքով ան ու սարսափ տարածեց ամեն կողմ: Կողոպտեց իր հակառակորդներին և հոգևորականներին:

Թումաս պայլը Ռուբէնին փախցրեց Անտիոք, այնտեղից էլ ուղարկեց Ներսէս Շնորհալու մօտ, Հռոմկլայ, ուր և մեռաւ Ռուբէնը: Մլէհ Կիլիկիայից դուրս քշեց բոլոր տաճարականներին և նրանց կայքը գրաւեց. Նրուսաղէմի թագաւորների ղեսպաններին կողոպտեց, որոնք գնում էին կայսեր մօտ: Որքան թշնամի, հակառակորդ և հալածող էր քրիստոնեայ խաչակիրներին, այնքան Մլէհ բարեկամ էր մահմետականներին, մասնաւորապէս Նուբէդդին սուլթանին: Հայ իշխանները զգուած ու ձանձրացած նրա վարմունքից, սպանեցին նրան Սիս քաղաքում 1175-ին:

Իշխանների ցանկութեամբ Մլէհին յաջորդեց Ստեփանէի որդին, Ռուբէն Բ.: Սա իր հեզ ու խելօք բնաւորութեամբ մոռանալ տուաւ Մլէհի չարագործութիւնները և գրաւեց ժողովրդի սէրն ու յարգանքը:

Սրա ժամանակ Լամբրոնի իշխան Հեթումը կրկին գլուխ բարձրացրեց, որ Թորոսի մահից յետոյ առելութիւնից հեռացրել էր իր կնոջը: Ռուբէնը պաշարեց Լամբրոնը: Հեթումը դիմեց Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդի օգնութեան: Սա խաբէութեամբ հրաւիրեց Ռուբէնին Անտիոք, բանտարկեց նրան և ուզում էր Կիլիկիային տիրել: Սակայն Լևոն, Ռուբէնի եղբայրը, դուրս եկաւ նրա դէմ, Բոհեմոնդի առաջն առաւ, Հեթումին ստիպեց հաշտութիւն խնդրել և ազատել տուաւ եղբորը գերութիւնից: Քիչ ժամանակից Ռուբէն վաճճ քաջուելով կառավարութիւնն յանձնեց իր եղբորը, Լևոնին:

ԼԵՒՈՆ Բ. ԹԱԳԱՒՈՐ 1185—1219

Հազիւ կառավարութիւնն իր ձեռն էր առել Լեւոն, որ ստիպուած եղաւ Իկոնիայի Ռուստէմ սուլթանի դէմ դուրս գալու: Լեւոն պատերազսից յաղթող դուրս եկաւ, իսկ Ռուստէմը մեռաւ: Լեւոնի վրայ եկան Հալէպի և Դամասկոսի սուլթանները միաբան, որոնց նոյնպէս ջարդեց և յետ դարձրեց Լեւոնը ձեռնունայն (1178):

Այս յաղթութիւններից յետոյ Լեւոն ամրացնելով երկրի սահմանները, նուիրուեց երկրի տնտեսական և բարոյական բարգաւաճումին. հիմնեց բազմաթիւ վանքեր, ուր այն ժամանակ արւում էր ուսում ու կրթութիւն. հաստատեց որբանոցներ ու հիւանդանոցներ: Ամեն կերպ նպաստեց առևտրին, երկրագործութեան

Լ Ե Ւ Ո Ն Բ.

և արուեստների զարգացմանը, որով թէ իր ժողովրդի դրութիւնը բարւոքեց և թէ օտարների առաջ պատկառելի դարձաւ: Լեւոնի երկիրներն ընդարձակ էին, հարուստ և ամեն կողմից ապահոված. մի թագաւորական թագ էր պակաս նրան, այդ էլ նա շուտով ստացաւ:

Այդ ժամանակ Եգիպտոսի սուլթան Սալահզդդին Երուսաղէմը խլել էր խաչակիրների ձեռքից: Գերմանացի կայսր Ֆրիդրիխոս բարբարոսան (շիկամօրուս) նոր արշա-

ւանք կազմակերպեց և եկաւ հասաւ Իսաւրիա: Լսելով Լեւոնի համբաւը, կայսրը նրանից օգնութիւն խնդրեց, փոխարէնը խոստանալով թագ: Լեւոն իր նախորդների պէս մեծ պաշար ուղարկեց կայսեր զօրքերի համար. խոստացաւ ամեն կերպ օգնել նրան և Գրիգոր կաթողիկոսի ու Ներսէս Լամբրոնացու հետ ընդառաջ գնաց կայսեր դիմաւորելու: Սակայն, կայսրը լողանալիս խեղդուեց Կալիկատոնոս գետում և Լեւոնի փափազը մնաց առժամանակ անկատար: Կայսեր յաջորդը, պապի հետ միասին, մի քանի տարի յետոյ թագ և տալիս ձեռնադրեց Լեւոնին: Տարսօնում, 1198 թ. Լեւոն ձեռնադրուեց թագաւոր Գրիգոր Զ. կաթողիկոսի ձեռքով: Ամեն կողմից մեծամեծ ընծաներով շնորհաւորեցին Լեւոնի թագաւոր օժիլը. նոյն իսկ յունաց կայսրը թագ ուղարկեց Լեւոնին, որով ճանաչեց նրա իշխանութիւնը Կիլիկիայի վրայ:

Լեւոն մայրաքաղաքը տեղափոխեց Սիս¹⁾ աւելի ապահովութեան համար: Այնուհետեւ աշխատեց ևրոպական կարգ ու կանոն մտցնել ինչպէս պալատում, այնպէս և երկրի մէջ: Հիմնեց դպրոցներ, դատարաններ. առևտուրը զարգացնելու համար վենետիկացի ու Ջենովացի տուաւ հրովարտակներ, որ մինչև այժմ պահուած են: Լեւոն մօտիկ յարաբերութիւն և բարեկամութիւն հաստատելով Եւրոպացի հետ, իր երկիրն ապահովեց յոյներից: Սակայն, Եւրոպացիք էլ աշխատում էին կաթողիկոսութիւն տարածել և երկպառակել հայ ազգը: Ոմանք հայերից յարեցան կաթողիկոսեան, բայց արևելեան հայերը կատաղի կռիւ սկսեցին դրա դէմ և հայ եկեղեցին ազատեցին կաթողիկոսեան գիրկն ընկելուց:

Եւրոպացիք

¹⁾ Կարդալ. Հայ հեղինակներ «Ջրօրհնէքը Լեւոնի օրով»:

Անտիոքի ժառանգութեան համար Լևոն 12 տարի պատերազմ ունեցաւ, որից դուրս եկաւ յաղթութեամբ: Անտիոքի ժառանգն էր Լևոնի եղբօր թոռը, Ալիզա աղջկանից, Ռուբէնը: Սակայն նրան հակառակորդ դուրս եկաւ և դաւաճանութեամբ իշխանութիւնը խլեց իր հօրեղբայրը, Բոհեմոնտ: Լևոն Անտիոքին տիրելով կրկին իշխան կարգեց իր ազգականին: Կրկին նրա հօրեղբայրը հալածեց Ռուբէնին Անտիոքից և Իկոնիայի սուլթանին Լևոնի վրայ ուղարկեց: Լևոն սրան էլ ջարդեց և գործը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար Հոռմի պապին յանձնեց: Պապի կողմից գործը քննելու եկան երկու կարգինալներ, որոնցից մինը կաշառուած հակառակորդից, Լևոնի դէմ նզովք ու բանադրանք հրատարակեց: Չայրացած Լևոնն առանց սպասելու դատի վախճանին, նորից յարձակմամբ տիրեց Անտիոքին: Նա մեծ հանդիսով Ռուբէնին հաստատեց իր տեղում և այսպիսով վերջ տուաւ 12 տարուայ արիւնահեղութեան:

Լևոնի երկրորդ կինը Կիպրոսի իշխան Լուսինեանն էր: Երբ Լևոն այցելութեան գնաց իր ազգականներին և միամիտ յետ էր դառնում, թշնամիներն յարձակուեցան նրա վրայ: Լևոն ազատուեց նրանց ձեռքից, ապա նոր պատրաստութեամբ յարձակուելով՝ նրանց նաւերը ոչնչացրեց՝ իսկ զօրքը կոտորել տուաւ ու ցրուեց: Լամբրոնի տէր Հեթումն էլ օգտուելով Լևոնի բացակայութիւնից ապստամբել էր: Լևոն նրան էլ բռնել տուաւ և բանտարկեց:

Շատ ժամանակ չանցած Հալէպի սուլթանը Լևոնից պահանջեց հարկ և հպատակութիւն, սա առանց ժամանակ կորցնելու յարձակուեց նրա վրայ, ջարդեց սուլթանի զօրքը և ստիպեց նրան իր պահանջած հարկից աւելի տուգանք վճարել:

Լևոնը թագաւորեց 33 տարի Ռուբինեան փոքրիկ իշխանութիւնը դարձնելով թագաւորութիւն և հասցնելով իր փառքի գագաթնակէտին, մեռաւ 1219-ին: Մարմինը թաղուեց Սիս մայրաքաղաքում:

ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ. ՀԵԹՈՒՄ Ա. ԼԵՒՈՆ Գ.

Լևոն արու գաւակ չունենալով ժառանգ էր նշանակել իր Զաբէլ աղջկանը Ագամ պայլի և Կոստանդին պարոնի խնամակալութեամբ: Ռուբէն-Ռայմոնդը, Լևոնի ազգականը, կամենալով թագը խլել Զապէլից, խաչակիրների օգնութեամբ տիրեց Տաքսոնին և թագաժառանգ հրատարակեց իրեն: Կոստանդին պարոնը թագաւորական զօրքով յաղթեց նրան և գերի առնելով բանտարկեց: Հայ իշխանների խորհրդով նա Զապէլին ամուսնացրեց Անտիոքի իշխան Բոհեմոնտ Միականի որդու Փիլիպոսի հետ այն պայմանով, որ հայ եկեղեցու կարգերն ընդունէ և պահպանէ (1222): Փիլիպոսը հաւատարիմ չմնաց իր խոստման և հայերին արհամարհելով միտքը դրեց գանձերն Անտիոք ուղարկելուց յետոյ ինքն էլ փախչել կնոջ հետ: Կոստանդին վրայ հասաւ, բռնեց նրան ձամբին և բանտարկեց, ուր և նա մեռաւ:

Այնուհետև Կոստանդինը կաթողիկոսի և հայ մեծամեծների համաձայնութեամբ Զապէլին ամուսնացրեց իր որդու Հեթումի հետ, որի օծումը տեղի ունեցաւ 1227-ին: Այսպիսով Կիլիկիայի Ռուբինեան տոհմը խնամիացաւ Պապեոսի Հեթումեանների հետ և իշխանութիւնն անցաւ այս վերջինին:

Տէրութիւնը կառավարում էր Հեթումի խելօք ու փորձառու հայրը. զօրքի գլուխն կանգնած էր Հեթումի եղբայր Սմբատը:

Հեթումի ժամանակ արդէն սկսուել էին թաթարական արշաւանքները, որոնք եկան հասան Իկոնիա և յարձակուելով Սուլթան Ղայասէղդինի վրայ, յաղթեցին նրան: Ղայասէղդինն ապահովութեան համար իր ընտանիքն ուղարկել էր Հեթումի մօտ:

Հեթումը տեսնելով թաթարների աջողութիւնը, Բաշու զօրավարի հետ դաշն կապեց մահմեդականների դէմ:

Դաշնադրութիւնը կայացաւ այն պայմանով, որ Հեթումը պիտի Բաշուին յանձնէր Ղայասէղդինի ընտանիքը:

Ղայասէղդին վրէժ լուծելու համար Լամբրոնի Կոստանդին իշխանի հետ յարձակուեց Հեթումի վրայ: Հեթում յաղթեց թշնամիներին, սուլթանն սպանուեց, իսկ Լամբրոնի իշխանն ստիպուեց խոնարհուել թագաւորի առաջ:

Թաթարաց հետ կապած դաշը հաստատուն ստեղծու համար Հեթում Թաթարստան ուղարկեց նախ իր եղբօրը, ապա գնաց ինքն անձամբ, Մանգոյ խանին տեսութեան (1253): Խանը նրան մեծ պատուով ընդունեց և մշտական դաշն կապեց: Հեթումի ճամբորդութիւնը երեք ու կէս տարի տևեց: Հեթումի հետ եկաւ Մանգոյ խանի եղբայր Հուլաղուն, որ գնաց ասորոց կողմերը, իսկ Հեթումն յարձակուեց Սուլթան Ազէղդինի վրայ, որը տիրել էր Հեթումի մի քանի քաղաքներին, յաղթեց նրան և Իսաւրիան գրաւեց ամբողջովին:

Այնուհետև Հեթում 40,000 հետևակ և 12,000 հեծեալ զօրքով Հուլաղուն օգնութեան գնաց Հալէպի սուլթանի դէմ: Քաղաքն առնելով, սուլթանին գերեցին և երկիրները բաժանեցին:

Այդ ժամանակ Հուլաղուն Մանգոյ խանի մահուան բօթն առնելով շտապեց Պարսկաստան: Փնտխտար Եգիպտոսի սուլթանն այս դէպքից օգտուելով թաթարներին յաղթեց և Հեթումից հարկ պահանջեց: Հեթում շտապեց թաթարստան օգնութիւն խնդրելու, իսկ զօրքը յանձնեց իր Թորոս և Լեոն որդիներին:

Թորոս մեռաւ պատերազմում, իսկ Լեոն գերի ընկաւ: Եգիպտացի մամեկուքները քար քարի վրայ չթողին Կիլիկիայում, մինչև անգամ թագաւորների ոսկորները հանեցին և այրեցին: Հեթումը վերադարձին միայն սուգ ու աւերած գտաւ. մեծ վիշտ պատճառեց նրան մանաւանդ մի որդու մահը և միւսի գերութիւնը:

Որդուն գերութիւնից ազատեց տալով Հալէպը¹⁾. ա-

¹⁾ Կարգաւ. Հայ հեղինակներ «Ի Լեոն որդի Հեթում», եր. 289.

պա ծերացած ու ձանձրացած աշխարհից, նա կառավարութիւնը յանձնեց Լեոնին և քաշուեցաւ վանք: Հեթում մեռաւ 44 տարի թագաւորելուց յետոյ 1270-ին:

Լ Ե Ւ Ո Ն Ք. (1270—1289)

Հօր մահն այնքան ծանր ազդեց Լեոնի վրայ, որ նա երեք ամիս հիւանդ պառկեց: Կազդուրուելով, թագաւոր օծուեց Տարսոնում և այդ առթիւ ներում շնորհեց քաղաքական յանցաւորներին, իսկ աղքատներին առատ ողորմութիւն տուաւ:

Հայ իշխանները դաւ լարեցին Լեոնի կեանքի դէմ, բայց դաւը բացուեց և Լեոն նրանց կալուածներն արքունիս գրաւեց:

Փնտխտար նորից Լեոնի վրայ եկաւ բազմաթիւ զօրքով: Լեոն չկարողացաւ դիմադրել, որովհետև իշխանները չմիաբանեցան նրա հետ և նա քաշուեցաւ իր երկրի ամուր տեղերը: Տարսոնն անձնատուր եղաւ և աւարի ու կոտորածի մատնուեց: Սիսը քաջութեամբ յետ մղեց թըշնամու բանակը:—

Թշնամու հեռանալուց յետոյ Լեոն ջանք թափեց ամրեցնել թշուառ ժողովրդի վիճակը: Շուտով նորանոր դժբաղդութիւններ եկան թագաւորի գլխին. նախ կորցրեց երկու զաւակներին, ինքը ծանր հիւանդացաւ, յետոյ ժանտախտն ու սովը ոոսկալի կոտորած պատճառեցին ժողովրդին:

Մամեկուքները նորից յարձակուեցան Կիլիկիայի վրայ: Այս անգամ Լեոն միաբան իշխանների հետ սոսկալի ջարդ տուաւ Եգիպտացոց: Սուլթանը վերաւոր հաղիւ հասաւ Դամասկոս, ուր մեռաւ: Լեոնի դաշնակից Աբաղա խանը զեսպանների ձեռքով շնորհաւորեց այս յաղթութիւնը և առաջարկեց Միջագետքը միացնել Կիլիկիային, բայց Լեոն մերժեց այս առաջարկը, որովհետև մի այդպիսի ընդարձակ և հեռաւոր երկիր կառավարելու ուժ չունէր:

Շուտով Լեոն ստիպուած էր Ասորիք գնալու իր դաշ-

նակիցներին օգնութեան, որոնք կրկին պատերազմի էին դուրս եկել եգիպտացոց դէմ: Մինչ Լեոնն ու Աւմախ թաւաբար զօրապետը մամեւութեան յաղթելով քչեցին, թաւաբարաց գլխաւոր հրամանատար Մանգու-Թամուրը դաւաճանութեամբ յետ մնաց և դաշնակից զօրքերի քամակը թողեց անպաշտպան: Լեոն ստիպուած էր յետ դառնալու մեծ կորուստներով, որովհետև զօրքը պաշար չունէր:

Աբաղա խանը միևս դաւաճան զօրավարների թուում իր հարազատ եղբորը—Մանգու-Թամուրին գլխատել տուաւ:

Իր թագաւորութեան վերջին տարիները Լեոն նուիրւեց երկրի բարեկեցութեանն ու բարգաւաճմանը. հիմնեց իր նախորդների նման դպրոցներ, հիւանդանոցներ և հող տարաւ ժողովրդի ուսմանն ու կրթութեանը: Այն ժամանակ տպարան չլինելով շատ դժուար էր գիրք ձեռք բերել. Լեոն բազմաթիւ օրինակներով արտագրել տուաւ հին հայ ձեռագիրները և տարածեց ամեն կողմ ուսումնականների համար: Առանց այդ խնամքին, շատերը մեր հին մատենագիրներից կարող էին մեզ համար անդարձ կորած լինել:

ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԼԵՒՈՆ Դ. ՕՇԻՆ, ԼԵՒՈՆ Ե.

Լեոնին յաջորդեց Հեթում Բ. (1289): Մելիք-Աշրաֆ նրա ժամանակ արշաւեց Կիլիկիա և պաշարեց Հոռմկան, ուր նստում էր հայոց կաթողիկոսը: Երկար պաշարումից յետոյ Աշրաֆը տիրեց քաղաքին, կողոպտեց քաղաքն ու տաճարները և կաթողիկոսին գերի տարաւ Լուսաւորչայ աջի հետ: Հեթում մի քանի քաղաքներ տալով հաշտուեց Սուլթանի հետ և ազատեց թէ կաթողիկոսին և թէ Լուսաւորչի աջը:

Հեթումի քոյրերից մինը յունաց արքայորդու կինն էր, միւսը Կիպրոսի թագաւորի եղբոր: Կամենալով նորանց այցելութեան գնալ, նա իշխանութիւնը յանձնեց Սմբատ եղբորը: Սա իշխանների և կաթողիկոսի համաձայնութեամբ թագաւոր օծուեց Սիս քաղաքում և երբ

Հեթում ու Թորոս եղբայրները վերադարձան Կիլիկիա, դուրս արաւ նրանց: Վերջը բռնել տուաւ նրանց և բանտարկեց: Թորոսը մեռաւ, իսկ Հեթումը բանտի մէջ կուրացաւ:

Հեթումի չորրորդ եղբայր Կոստանդինն այս անօրինութիւնից զայրացած՝ զօրքի օգնութեամբ բանտարկել տուաւ Սմբատին, ազատեց Հեթումին և կամենում էր քննել իշխել: Սակայն շուտով Հեթումի աչքերը առողջացան և ժողովրդի ու տաճարական ասպետների օգնութեամբ կրկին գահ բարձրացաւ: Քանի որ Ղազան խանը կենդանի էր, Հեթումը նրա դաշնակցութեամբ մի քանի անգամ յաղթութիւններ տարաւ թշնամիների վրայ: Բայց երբ Ղազան-խանին յաջորդեց Ղարբաղանդ և ընդունեց մահմետականութիւն, այնուհետև հայոց և թաթարաց բարեկամութիւնը վերջացաւ և փոխուեց թշնամութեան: Այնուհետև թաթարները, թուրքերը և մամեւութեանը երեսառած սկսեցին ամեն կողմից նեղել ու աւերել Կիլիկիան: Հեթում մի անգամ աջողութեամբ ջարդեց մամեւութեանը մօտ 7000 հոգի և առժամանակ երկրին պարզեց խաղաղութիւն:

Հեթում Բ.-ի ժամանակ շրջակայ մանր քրիստոնեայ տէրութիւններն արդէն կործանուել և նրանց երկիրներն անցել էին մահմեդականների ձեռքը: Եգիպտոսի մամեւութեանը, որ տիրել էին Ասորիքին ու Պալեստինին, ամբողջ ուժով ընկնում էին Կիլիկիայի վրայ, որ միակ քրիստոնեայ իշխանութիւնն էր մնացել: Թաթարները, որ հայերի զօրեղ դաշնակիցն էին, ներքին կռիւներից թուլացած էին արդէն և հարկաւոր օգնութիւնը չէին կարող տալ Հեթումին. Հեթումի միակ յօյսն և ապաւէնը այնուհետև մնում էր Հոռմը: Բայց Հոռմի սիրտը շահելու համար հարկաւոր էր նրան որոշ կրօնական գիշումներ անել: Այդ ժամանակ Հեթում երկրորդ անգամ հրաժարուելով, գահն յանձնել էր իր եղբոր որդի Լեոն Դ.-ին: Սա Հեթումի համաձայնութեամբ Սիս քաղաքում մի ժողով գումարեց, ուր որոշեցին մի քանի կաթողիկ ծէսեր

ընդունել հայ եկեղեցու մէջ:

Այդ կատարուել էր թագաւորի ստիպմամբ: Երբ հայ եկեղեցականներն իրենց տեղերը ցրւեցին, հակառակուեցան այդ որոշումներին և արգելք եղան նրանց ընդունելուն: Սիս քաղաքի ժողովուրդն էլ դժգոհ այդ նորմութուններից գանգատուեց թաթար զօրավար Բիլարդուին, որը Լևոն Դ-ին և Հեթումին հրաւիրելով իր մօտ, սպանել տուաւ Անարգաբա քաղաքում:

Կիլիկեցի ազնուական

Օ Շ Ի Ն (1308—1320)

Լևոն Դ-ին յաջորդեց իր եղբայրն—Օշին, որ Բիլարդուին դուրս քշեց Կիլիկիայից (1308): Բազմաթիւ բերդեր և եկեղեցիներ շինել տուաւ Օշին, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում Տարսուսի պարիսպը:

Սրա ժամանակ արևելեան Հայաստանում սարսափելի երկրաշարժ տեղի ունեցաւ, մասնաւորապէս փնսուեցին Այրարատ գաւառը և Անին: Ուստի Անի քաղաքից բազմաթիւ գաղթականներ հեռանալով գնացին Խրիմ, Լեհաստան, Պարսկաստան և Թաթարստան:

Օշինին յաջորդեց Լևոն Ե. Պայլ Օշինի խնամակալութեամբ: Սրա ժամանակ մամելուքները, թաթարներն

ու թուրքմէնները միացած մինը միւսի յետևից յարձակւեցան Կիլիկիայի վրայ և երկիրը տակն ու վրայ արին աւարի ու սրի մատնելով:

Կիլիկիան, որ ներքին կռիւների և հայ ու լատին կուսակցութիւնների ձեռին ուժասպառ էր եղել, անկարող էր մենակ այս անհամար թշնամիների դէմ դուրս գալ: Հայ երիտասարդները միայն, մի կողմ թողնելով կրօնական վէճերը, միացան և մի քանի խումբ կազմելով դարանամուտ եղան երկրի ամուր տեղերը և մի քանի անգամ թշնամուն սոսկալի քնաս հասցրին: Եզիպտոսի սուլթան Մէլիք-Նազարն ստիպուած էր հաշտուել և 15 տարուայ զինադադար տալ:

Հազիւ թշնամին հեռացել էր երկրից, որ կրկին ծագեցան ներքին խռովոյթներ: Լևոնը հայ իշխաններին հեռացրեց պաշտօնից և նրանց կալուածները խլելով տուաւ իր լատին ազգականներին: Հայերի կողմն էր տէրութեան խնամակալ Օշին Պայլը:

Թագաւորը նրան զրկեց խնամակալութիւնից և սպանել առաւ իր աղջկայ հետ, որ թագուհի էր: Դրանից յետոյ Լևոն կրկին ամուսնացաւ: Այս վարմունքի պատճառով Լևոն իր դէմ զբոսեց ժողովրդին և անպաշտպան երկիրը կրկին աւարի մատնուեց եզիպտացոց կողմից: Լևոն դիմեց Եւրոպայի օգնութեանը: Յրանսիայի թագաւոր Փիլիպպոս 2. խոստացաւ նորից խաչակրաց արշաւանք կազմել, բայց իր խոստումը չկարողացաւ ի կատար ածել: Այս բանից կատաղած Մելիք-Նազար-Մահմուտ, եզիպտոսի սուլթանը, որոշեց բնաջինջ անել Կիլիկիան: Լևոնը փախաւ լեռները, և ստիպուած էր խաչի ու աւետարանի վրայ երգուել, որ այլևս եւրոպացիների օգնութեանը չի դիմի և նրանց հետ յարաբերութիւն չի ունենայ:

Լևոն մեռաւ 1341-ին, անգաւակ: Նրանով վերջացաւ Ռուբինեան ցեղը Կիլիկիայում:

ԼԻՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Լևոնի մահից յետոյ Կիլիկիայի գահը բարձրացաւ Կոստանդին Գ. Լուսինեանը։ Սա ծագում էր Կիպրոսի իշ-

Կիլիկիացի Կին

խաններէց, որ խնամիացած ու ազգական էին Հեթում թագաւորի հետ։ Կոստանդինը մոռանալով Լևոնի երդումը դարձեալ սկսաւ յարաբերութիւն ունենալ Հռոմի հետ։ Կաթողիկ Ունիթորները նրա ժամանակ սկսան դորանալ ու նախատել Լուսաւորչականներին։ Հայերն ապստամբեցան և Կոստանդինի եղբայր Գուիդոնը բարձրացաւ գահ։ Սա էլ հետեւեց իր եղբոր ընթացքին։ Առաջ էր քաշում լատիններին և հալածում հայ իշխաններին։ Եգիպտացիք կրկին արշաւեցին Կիլիկիա, աւերեցին և մի տարի յետոյ կրկին նորոգեցին արշա-

ւանքը։

Այս անգամ Պապն օգնեց Գուիդոնին, ուղարկելով 1000 ձիաւոր և 1000 դահեկան փող։

Երբ Գուիդոն չլսելով հայ իշխաններին, նրանց կալաւանները խլելով տուաւ լատիններին, հայերը միացան և սպանեցին նրան 1345-ին։

Գուիդոնին յաջորդեց Կոստանդին Դ.։ Սա աշխատեց կրօնական բաժանումներ և կռիւներ անաւան առ-

նել և նուիրուել երկրի ապահովութեանը։ Եգիպտոսի սուլթանը նորէն արշաւեց Կիլիկիա, բայց Կոստանդին մի երկու դաշնակիցների հետ աջողութեամբ յետ մղեց մամեւութիւններին։ Երբ Կոստանդին դեսպան ուղարկեց Եւրոպայից օգնութիւն խնդրելու, Պապն հաղորդեց, որ հայերն օգնութիւն կատանան այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսութիւն կընդունեն։ Մենակ մնացած թագաւորը չյուսահատուեց, այլ մամեւութիւնների ձեռից խլեց Ալէքսանդրէտա նաւահանգիստը, խաղաղութիւնը վերականգնեց, որ տեւեց մինչև նրա մահը (1362)։

Լ Ե Ւ Ո Ն Զ.

Կոստանդին մեռաւ անժառանգ. այդ պատճառով հաղիւ երկու տարուց յետոյ թագաւոր նստաւ Լևոն Զ. Լուսինեան իշխանը։ Եգիպտացիք կրկին արշաւեցին Կիլիկիա. Լևոն չնայելով իր քաջութեանը, յաղթուեցաւ թշնամուց, որ թուով անհամեմատ շատ էր։ 1371-ին եգիպտացիք նորոգեցին արշաւանքը. Լևոն վիրաւորուած ծածուկ փախաւ լեռները։

Թագուհին կարծելով որ Լևոնը մեռել է, այս մասին իմաց տուաւ իր հրոպացի ազգականներին, որոնք կամենում էին նրան ամուսնացնել մի գերմանացի իշխանի հետ։ Բայց Լևոն յանկարծ երեաց և այս մտադրութիւնը մնաց անկատար։

Եգիպտոսի սուլթանը մի երրորդ ու վերջին հարուածով կամեցաւ ոչնչացնել Կիլիկիայի հայ իշխանութիւնը և նրա երկիրներին տիրանալ։ Յարձակումն սկսուեց 1373-ին. Լևոնի խնդիրքը, օգնութեան դալու, եւրոպացի իշխանները թողին անկատար։

Մամեւութիւնները հետզհետէ տիրեցին դաշտային և ապա լեռնային Կիլիկիայի քաղաքներին ու աւաններին, սրի ու կրակի մատնելով ամեն ինչ։ Նրանք որոշել էին բնաջինջ անել հայերին, ուստի մեծերին կոտորում էին անասելի անգթութեամբ, և կամ բռնի մահմետական դարձնում, իսկ

մանուկներին կամ գերում էին կամ վաճառում: Լևոնն ամբացել էր Կապան բերդում: Ինն ամիս դիմադրելուց յետոյ սովն ստիպեց նրան անձնատուր լինելու: Թշնամին, իր խոստման հակառակ, Լևոնին շղթայեց և թագաւորի հարստութիւնը կողոպտեց: Նրան իր կնոջ և դստեր հետ բանտարկեց Կայիրէում:

Մէլիք-Աշրաֆ Սուլթանը խոստացաւ Լևոնին ընտանիքի հետ բանտից ազատել, եթէ նրանք հաւատն ուրանան, բայց նրանք յանձն չառան:

Լևոնը իր ընտանիքի հետ բանտից ազատուեց Իսպանիայի Յովհաննէս և Արագոնի Պետրոս թագաւորների միջնորդութեամբ 1382-ին:

Լևոն այնուհետեւ անցաւ Հռոմ, Պապին այցելելու և յորդորելու, որ մի նոր խաչակրաց արշաւանք կազմեն Երուսաղէմը մահմետականներից ազատելու համար: Ապագնաց Իսպանիա, շնորհակալութիւն յայտնելու իր ազատչին: Յովհաննէս թագաւորը նրան մինչև մահ թողակ նշանակեց և նրան յանձնեց երեք քաղաքների իշխանութիւնը. երեք տարուց յետոյ Լևոնը եկաւ Փրանսիա, ուր մեծ պատուով ընդունուեց: Նա աշխատեց հաշտեցնել Փրանսիան Անգլիայի հետ, որոնք այդ ժամանակ շարունակ պատերազմում էին, որպէս զի յետոյ նրանց օգնութեամբ իր գահը յետ խլէ մամլուքներից: Կարճ զինադադարից յետոյ այդ երկու ազգերը դարձեալ շարունակեցին իրենց պատերազմը և Լևոն յուսահատուելով քաջեցաւ վաճառել և մեռաւ 1393-ին, Փարիզում: Մինչև այսօր պահուած է այդ անբաղդ թագաւորի շիրիմը Սէն-Դենի թագաւորական գերեզմանատանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

Բագրատունեաց կործանումից յետոյ, ինչպէս տեսանք, յոյները թէպէտ տիրեցին Հայաստանին, բայց պահպանել չկարողացան և շուտով Հայաստանի տէր դարձան

Տուղրիլ և Ալփաւան: Հայ ժողովուրդը մի քիչ հանգիստ առաւ միայն Ալփաւանի որդի Մելիք շահի ժամանակ, որ խաղաղ և բարի մարդ էր: Այնուհետեւ Հայաստանը պատառ-պատառ է լինում բազմաթիւ հայ և օտարազգի իշխանների մէջ, որոնք շարունակ պատերազմ ունենալով միմեանց հետ, ժողովրդին դադար չէին տալիս:

Թշնամիների յարձակումներին անընդհատ ենթակայ էր մանաւանդ Անին, որ նշանաւոր էր իր հարստութեամբ և բնակիչների բազմութեամբ:

Մահմետական իշխաններից ազատուելու համար անեցիք դիմեցին վրաց Դաւիթ թագաւորին, որ եկաւ, հայոց օգնութեամբ պարսիկներին հալածեց և հիւսիսային Հայաստանի հետ Անի քաղաքին էլ տիրեց (1124):

Վրաց իշխանութիւնը Հայաստանում ընդարձակուեց և զօրացաւ Թամար թագուհու ժամանակ, որ հայկական նահանգները կառավարում էր երկու եղբայր, Զաքարէ Սպասալար և Իւանէ Աթաբէգի ձեռքով: Սրանք ազգով հայ էին և սրանց մեծագործութեան հետքերը, նշանաւոր վանքեր ու եկեղեցիներ, մինչև այսօր էլ դեռ կանգուն են: Այդ շէնքերից նշանաւոր են մանաւանդ Հաղբատ և Սանահին վանքերը Լոռում:

ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Թաթարաց պետութեան հիմքը դրեց Չինգիզ-խանը: Սա միացրեց Սիրիի և Չինաստանի սահմաններում ապրող ռազմասէր և աւագակաբարոյ թաթարներին, տիրեց Չինաստանին, Միջին Ասիային, Հնդկաստանին և հաստատեց մի լայնածաւալ պետութիւն: Խորազմի թագաւորի որդին, Միջին Ասիայից, Զալալէգդէն, թաթարներից յաղթուելով, իր զօրքի հետ փախաւ Հայաստան և սկսաւ տակը ու վրայ անել երկիրը: Գառնի աւանի մօտ նրա դէմ դուրս եկաւ Իւանէ Աթաբէկը, հայ և վրացի զօրքերով, բայց յաղթուեց: Զալալէգդէն այնուհետեւ անցաւ հարաւային Հայաստան և ապա Փոքր-Հայք, ուր հասաւ մինչև

Կիլիկիայի և Իկոնիոյ սահմանները: Այստեղ նրա դէմ դուրս եկաւ մեր Հեթում թագաւորը հարեան իշխաններէ զաշակցութեամբ և ջարդելով փախցրեց Քրդստան, ուր մեռաւ Զալալէդդինը:

1236-ին էր, որ թաթարները մեծ բազմութեամբ արշաւեցին Հայաստան: Նրանց առաջնորդում էր Չարմաղան խանը—արիւնարբու գազանը: Հիւսիսային Հայաստանին տիրելուց յետոյ Չարմաղանը մարդ ուղարկեց և պահանջեց, որ Անին անձնատուր լինի: Այդ ժամանակ Անի էին հաւաքուած նաև շրջակայքի բնակիչները: Անեցիք սպանեցին Չարմաղանի դեսպաններին, բայց չարաչար տուժեցին, որովհետև Անին տիրելուց յետոյ նրա հարստութիւնը կողոպտուեց, բնակիչներէ մեծ մասը սրի մատնուեց, իսկ մանուկները գերի տարուեցան: Նոյն վիճակին ենթարկուեց նաև Կարսը, թէպէտ անձնատուր էր եղել կամովին (1239):

Թաթարներն առհասարակ խտիր չէին դնում ոչ հասակի, ոչ դիրքի և ոչ էլ աստիճանի մէջ, այլ գերում ու կոտորում էին բոլորին բացի ջահէլ աղջիկներէ, որոնց յափշտակում էին:

Բերդերը կամ քաղաքներն առնելուց յետոյ թաթարները կոտորում էին բնակիչներին, կողոպտում հարստութիւններն ու եկեղեցիները և կենդանի մնացածներին ծանրը հարկերի տակ դնում:

Չարմաղանից յետոյ Հայաստանի մնացեալ մասին նոյն անգլխութեամբ ու կոտորածներով տիրեց Բաշու զօրավարը: 1254-ին արդէն ամբողջ Հայաստանը գտնուում էր թաթարների ձեռին և Հուլաղու եկաւ երկիրը աշխարհագիր անելու:

Այնուհետև կոտորածները թէպէտ դադար առան, բայց հարկերն այն աստիճան ծանր էին, որ շատերից հարկի տեղ որդոցն էին վերցնում իբրև տուգանք, իսկ հարկերից փախչողներին բռնում և սպանում էին:

Թաթարաց իշխանութիւնը Հայաստանում տևեց մօտ

հարիւր տարի և բացի աւերումից ու կործանումից ոչ մի օգուտ չտուաւ երկրին:

Անին, Բագրատունեաց գեղեցիկ, հարուստ և պայծառաշէն քաղաքն աւերակ դարձաւ. բնակիչները ցան ուցիր եղան դիմելով Խրիմ, Լեհաստան ու Մոլդաւիա:

Երբ թաթարաց իշխանութիւնը թուլացաւ, Հայաստանն էլ բաժին դարձաւ զանազան աշխարհակալների. Հարաւին տիրեցին քրդերը, արևմուտքն ընկաւ Օսմանցիների ձեռքը, իսկ արևելեան Հայաստանը հպատակուեց Պարսկաստանին, մինչև որ այս ամենին կտրէր Լէսկիթէմուրը:

Լ Է Ն Կ Թ Է Մ Ո Ի Ր

Լէսկիթէմուրը նախ նուաճեց Հնդկաստանը և սպանւած մարդկանց գլուխներից բլուրներ կազմել տուաւ, որ այսպիսով սարսափ ազդէ ժողովուրդներին ու ազգերին: Պարսկաստանն ու Միջագետքը արեան հեղեղ դարձնելուց յետոյ այս հրէշը մտաւ Հայաստան (1387): Շատերը նրա գալուց առաջ արդէն թողել փախել էին: Հայաստանի մահմետական իշխանները բոլորն էլ հպատակեցան Լէսկիթէմուրին, ոմանք կամովին, ուրիշները զէնքի զօրով: Լէսկիթէմուրի զօրքերը չէին խնայում ոչոքի, ոչ ծերի և ոչ մանուկի: Վան քաղաքին տիրելուց յետոյ, երիտասարդներին գերի տարաւ, իսկ մնացեալ բազմութիւնը պարիսպներից ցած գլորել տուաւ: Բազմութիւնն այնքան շատ էր, որ նրանց դիակները մինչև պարիսպները հասան: Լէսկիթէմուրի զօրքերի ձեռքը չընկնելու համար մի հայ կին սպանեց իր եօթամեայ որդուն և ապա ինքն էլ ժայռից ներքև ընկնելով մեռաւ:

Լէսկիթէմուրի արշաւանքին յաջորդեց մի սոսկալի և չտեսնուած սով, որովհետև երկիրը մնացել էր անմշակ: Ականատես պատմիչների ասելով, երբ բոլոր կենդանիներից յետոյ շներն ու կատուներն էլ մորթուեցան, այնու-

հետև մայրը որդուն, եղբայրը քրոջը և մարդը կնոջը խորովելով կերան (1393):

Սեբաստիա քաղաքին տիրելուց յետոյ, այս դազանը կողոպտել տուաւ քաղաքը, իշխաններին կոտորեց, կանանց ձիաների պոչին կապելով բաց թողեց դաշտը. փոքրիկ մանուկներին ձիերի ոտների տակ կոխտել տալով ջարդեց և չորս հազար հայ զինուոր ողջ-ողջ թաղել տուաւ: Լէնկթէմուրի մահից յետոյ (1405) նրա տէրութիւնը կործանուեց: Հայաստանի հարաւին տիրեց Ղարա-Խանութ քուրդ իշխանը, նրան յաջորդեց իր որդին Իսկէնդէր, որ Լէնկթէմուրի որդու դէմ երկար ժամանակ պատերազմեց Հայաստանի տիրապետութեան համար և կոչւեց Շահ-Արմէն: Այս պատերազմների պատճառով Հայաստանի քաղաքները կործանուեցան, իսկ երկիրն անմշակ մնալով կրկին մի սարսափելի սով ընկաւ և թշնամու պաշտաւ թողածը լրացրեց:

ՕՍՄԱՆՅԻՔ ԵՒ ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Օսմանցիք մոնղոլ ծագում ունին. նրանք Հայաստան եկան թաթարաց արշաւանքների ժամանակ և բնակութիւն հաստատեցին Փոքր-Ասիայում: Երբ Սելջուկեանների տէրութիւնը կործանուեց, Օսման իրեն յայտարարեց թագաւոր և իր աթոռանիստ մայրաքաղաք դարձրեց Ենիշէհար (1309 թ.): Սրա անունով ահա այդ փոքրիկ իշխանութիւնը կոչուեց Օսմանեան պետութիւն: Օսմանի յաջորդները հետզհետէ սկսեցին ընդարձակել իրենց երկրի սահմանները մինչև որ Մահամէդ Բ. 1453-ին տիրեց Կոստանդինուպոլսին և դարձրեց Օսմանեանների մայրաքաղաք: Բիւզանդական կայսրութիւնն ընկաւ և նրա տեղ բռնեց Օսմանեանը:

Օսմանցոց արևմտեան սահմաններն ընկնում էին Հայաստանում: Այդ սահմաններն ընդարձակելու համար նրանք երկար ու դարաւոր կռիւներ մղեցին պարսիկնե-

րի հետ, որը վերջնապէս ուժասպառ արաւ և կործանեց հայ ժողովրդին:

Առաջին անգամ Օսմանցոց վրայ յարձակուեց Ուզուն-Հասանը, որ չարաչար յաղթուեց Դերջանի մօտերը:

Ուզուն-Հասանի արշաւանքները շարունակել կամեցաւ Շահ-Իսմայիլը (1500 թ.): Նրա դէմ դուրս եկաւ Սուլթան-Սէլիմը և Խոյի մօտ յաղթելով Իսմայիլին հասաւ և տիրեց Թաւրիզին: Այսպիսով Հայաստանի հարաւ-արևմտեան մասն ամբողջովին ընկաւ Օսմանցոց ձեռը (1514):

Սրանցից անմիջապէս յետոյ կրկին ու կրկին նորոգւեց արշաւանքը մէկ պարսից կողմից, մէկէլ օսմանցոց: Նրանցից ամեն մինը սուր, կրակ և աւերած էր թողնում իր յետևից:

Սուլթան Սուլէյմանն այս անգամ մտաւ հիւսիսային Հայաստան. աւերեց Նախիջևանն ու Երևանը, մտաւ Ղարաբաղ և ամեն ինչ հողի հաւասարացրեց: Դրա վրէժն առնելու համար Թահմաս շահը աւերեց ու ասպատակեց հարաւային Հայաստանը:

Երբ Թահմաս մեռաւ, Սուլթան Մուրադը կրկին յարձակուեց պարսից վրայ և նորէն Հայաստանն ասպարէզ դարձաւ աւերմունքի ու սրածովթեան: Այս պատերազմները տևեցին մի քանի տարի: Պատերազմի մէջ մեռաւ Համզա, պարսից արքայորդին. նրան յաջորդեց Շահ-Աբաս, որ հաշտութիւն խնդրեց Օսմանցիներին թողնելով ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանը, Ատրպատականը և Բաղդատը (1585 թ.):

ՇԱՀ-ԱԲԱՍԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

Օսմանցիք Հայաստանին տիրելուց յետոյ սկսեցին սաստիկ հարստահարել ժողովրդին, ուստի առաջ եկաւ զաղթ: Հայ իշխաններից շատերը Մելիքսեդէկ կաթողիկոսի հետ անցան պարսից սահմանը: Շահ-Աբաս նրանց բոլորին սիրով ընդունեց, որոնցից մանրամասն տեղեկութիւններ առաւ Օսմանցոց մասին: Օսմանցիներից դժգոհ էին և

քիւրդ բէկերը, որոնք նոյնպէս Շահ-Աբասի կողմն անցան, երբ նա 1603-ին արշաւեց դէպի Հայաստան: Տիրեց նախ Ատրպատականին, ապա առաւ Նախիջևանը, Երևանը և հասաւ մինչև Կարս: Այդտեղ Շահն իմացաւ որ Սինան փաշան իր դէմն է գալիս մեծ զօրքով:

Որովհետև յոյս չունէր թէ օսմանցիներին պատերազմով կարող է յաղթել, Շահ-Աբասը դիմեց մի ստոր և տմարդի միջոցի. որոշեց ամբողջ արևելեան Հայաստանը դարձնել անմարդաբանակ, որպէս զի թշնամին պաշար և օգնութիւն չգտնի, միւս կողմից նա ցանկանում էր գերի տարած հայերին բնակեցնել Պարսկաստան, որոնց միջոցով նա ուզում էր ծաղկեցնել իր երկրի առևտուրն ու արուեստները:

Ամիրզոնա խանը պիտի գլուխ բերէր Շահի այս հրամանը. նրա հրամանով ժողովուրդն սկսեց տուն ու տեղը թողած հաւաքուել Արարատեան դաշտը: Ով հակառակում էր, կոտորում էին. լեռներն ու այրերն աղաւտանաձններն անգամ բռնի տարւում էին կամ սպանւում: Բնակութիւնները, գիւղ, քաղաք, աւան, իրենց պահեստներով կրակի էին մատնւում:

Այսպէս հաւաքուած ժողովուրդը կազմեց մի անագին բանակ, որին առաջ քշելով գալիս էր պարսից բանակը դէպի Ատրպատական, իսկ պարսից բանակին հետևում էր օսմանականը:

Ժողովուրդն հասաւ Արաքսի ափը. բայց այդ անագին բազմութեանն անցնելու հնար չկար: Փայտից տօփեր ու նաւակներ բերին, որոնք խիստ սակաւ էին: Շահը վախեցում էր, որ օսմանցիք կարող են վրայ հասնել և գերիներին խել, ուստի հրամայեց բոլորին գետը թափել, որ լողալով անցնեն: Գետը սրնթաց էր ու խորը և անաչորս կողմը բռնեց մի սարսափելի սուգ. ու վայնասուն, ծեր, պառաւ, կին, երեխայ թափուեցան գետը. հայրն իր աչքով էր տեսնում որդու խեղդուիլը, կինը մարդուն, մարդը կնոջը, հարազատը հարազատին անկարող էր օգնել, որովհետև մի կողմից պարսից սուրն էր սպառնում,

միւս կողմից Արաքսի կատաղի ջուրը: Գետը ծածկուեց դիակներով. փոքր երեխաների և մանուկների մեծ մասը խեղդուեց:

Ժողովրդի փոքր մասը միայն ազատուեց, այն էլ դժուար ճանապարհներով քշեցին Պարսկաստան: Քաղաքացոց տեղաւորեցին Սպահան քաղաքում, իսկ զիւղացոց շրջակայ գիւղերում: Այդ գերիների մէջ էին և Զուղայեցիք, հարուստ ու վաճառաշահ աւանից, որոնք առևտուր ունէին հեռաւոր Եւրոպայի և Հօլլանդիայի հետ: Շահ-Աբասը նրանց տեղաւորեց Սպահանի մօտ, անուանելով Նոր-Զուղայ, որի բնակիչները շուտով ձեռք առան շրնդկաստանի և Պարսկաստանի առևտուրը Եւրոպայի հետ և հասան մեծ հարստութեան ու պայծառութեան:

Հայերի կրած անասելի գրկանքներն ու վնասները Շահ-Աբասն աշխատում էր ամոքել քաղցր վարմունքով և զանազան արտօնութիւններով: Կրօնի լիակատար աղատութիւն տուաւ և շատ անգամ ինքը ներկայ էր լինում հայ եկեղեցու հանդէսներին: Հայի և պարսկի մէջ դատ պատահած դէպքում աշխատում էր միշտ հայերի կողմը բռնել, ասելով, որ հայերի կեանքը շատ թանգ է նստել Շահի վրայ, մինչև բերել հասցրել է Պարսկաստան: Վամենալով հայերին ընդմիշտ կապել Պարսկաստանի հետ, Շահ-Աբասը մտածեց էջմիածինը քանդել և մի նոր էջմիածին շինել Նոր-Զուղայում, սակայն, հայերի խնդիրքով յետ կանգնեց այս մտադրութիւնից:

Օսմանեան Հայաստանն այդ ժամանակ շարունակ խռովութեան մէջ էր, որովհետև երկրի կուսակալներն ապստամբելով սուլթանների դէմ, ասպատակում էին երկիրը, որի հետևանքը մի մեծ սով եղաւ:

Հայերից շատերը թողին ու գաղթեցին օտար երկիրներ:

Այդ խռովութիւններից օգտուելով Շահ-Աբասը կրկին ու կրկին արշաւեց Հայաստան, որովհետև բաղդի փոփոխակի աջողութեամբ սա մէկ պարսից ձեռն էր ընկնում, մէկ օսմանցոց: Վերջապէս (1639 թ.) մի հաշտու-

թեամբ Կուրի և Արաքսի մէջ գտնուած երկիրները մնացին պարսից ձեռքը: Այս հաշտութիւնը երկարատեւ և բարեբեր եղաւ Հայաստանի համար, որովհետեւ տեեց ութսուն տարի:

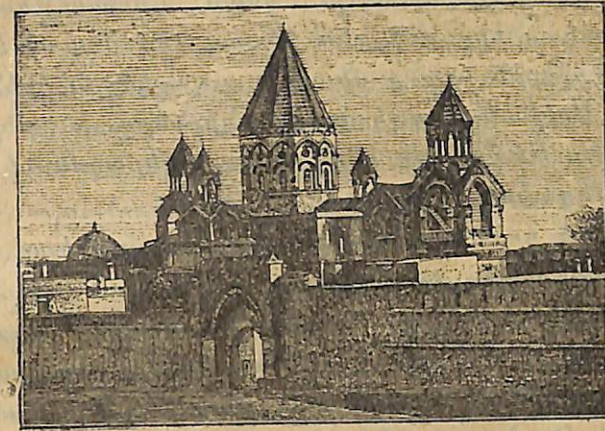
ԷԶՄԻԱԾԻՆԸ ՎԵՐՍՏԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒՆՈՑ

Կիլիկիայում հայոց թագաւորութիւնը թէպէտ վերջացել էր, բայց կաթողիկոսները դեռ շարունակում էին մնալ Սիս քաղաքում, ուր նրանք ենթակայ էին սարսափելի հալածանքների: Հայաստանից հեռու լինելով, հայրապետական ընտրութիւն չէր կատարւում և եկեղեցու մէջ էլ մտել էին կաթողիկոս ոգով զանազան ծէսեր:

Այս ամենին վերջ տալու համար 1441-ին Էջմիածնում մի ժողով գումարուեց, ուր կաթողիկոս ընտրեցին Կիրակոս Վիրապեցուն: Սաի կաթողիկոսը չէր մասնակցել այս ժողովին, ուստի հայերն այնուհետեւ ունեցան երեք կաթողիկոս, որ նստում են Էջմիածին, Սիս և Աղթամար: Ընդհանուր հայոց կաթողիկոս ճանաչուած է Էջմիածին նստող հայրապետը, որին ընտրում է ամբողջ ազգը, իսկ միւսները մասնաւոր տեղական կաթողիկոսներ են և ճանաչում են Էջմիածնի գերիշխանութիւնը:

Էջմիածնում հայրապետի վերստին հաստատուելը հայ եկեղեցուն չփրկեց հալածանքներից: Անվերջ պատերազմներն ու աւերածութիւնը Էջմիածնին քցել էին ծանր պարտքերի տակ. կաթողիկոսները շատ անգամ շղթայակիր թափառում էին հեռաւոր հայերի գաղթավայրերում փող հաւաքելու, որ պարտքերը վճարել կարողանան: Շատ անգամ էլ մի քանի կաթողիկոս էին նստում միաժամանակ, որ պարտքն իրենց մէջ բաժանելով թեթեւացնեն: Այս վիճակը շարունակուեց մինչև Մովսէս Գ. կաթողիկոսը, որ մեծ ջանքերով Էջմիածինն ազատեց պարտքերից և հարկատուութիւնից: Սրան յաջորդեց Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633—1655) շինարար հայրապետը:

Սա նորոգեց Էջմիածինը և շինել տուաւ գեղեցիկ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

զանգակատուն, որ հիմա էլ կանգուն է և հիմնեց Էջմիածնում ուսումնարան, որտեղից դուրս պիտի գային ուսեալ հոգևորականներ: Այնուհետեւ գնալով Երուսաղէմ, մի ժողով կազմեց, ուր կարգաւորեց Սաի և Էջմիածնի յարաբերոյթները: Վերադարձին նա Վ.Պօլսում նոր պատրիարք ընտրել տալով հանգստացրեց ժողովրդին, որ խռովութեան մէջ էր պատրիարքների ընտրութեան առթիւ:

Փիլիպպոս կաթողիկոսի շնորհիւ Էջմիածինը վերստին պայծառացաւ ու վերականգնեց իր նախնի հեղինակութիւնն ու կապը ցրուեալ հայերի վրայ:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԷԼԻՔՆԵՐԸ ԵՒ ԴԱԻԻԹ ԲԷԳ

Սիւնեաց լեռնոտ երկիրը պարսից խաների իշխանութեան տակ դեռ պահպանել էր մի փոքր ինքնուրոյնութիւն. Հայ տանուտէրեր կային, որոնք կոչւում էին Մելիքներ. դրանք աւանդական իշխաններ էին, որոնց իշխանութիւնն անցնում էր հօրից որդի. նրանք կառավարում էին իրենց ժողովուրդն աւանդական սովորոյթով. հարկը հաւաքում և տալիս էին պարսիկ խաներին. ունէին

իրենց բերդերն ու ամրոցները և հարկ եղած գէպը ունի կարող էին հանել փոքրաթիւ զօրք: Ազատութեան ոգին այս լեռնականների մէջ գեռ խալառ չէր մարած և 17-րդ դարու վերջերին նրանք միաբան ուղարկեցին իրենց հայրենակից Օրբին եւրոպական արքունիքները, խնդրելով, որ իրենց օգնութեան գան և միասին պատերազմելով ազատեն մահմեդական լծից:

Տասն և ութերորդ դարու սկզբին օգտուելով Պարսկաստանում տիրող խռովոյթից, կովկասեան լեռնականները յարձակուեցան հիւսիսային Հայաստանի վրայ և աւարի տալով հասան մինչև Սևան: Հայերը ուտիացի իշխան Յովհաննիսի առաջնորդութեամբ լեռնականներից դուրս քշեցին Հայաստանից:

Այս արշաւանքից յետոյ երկիրը տակն ու վրայ եղաւ. հայ մելիքները կամենալով իրանց երկիրն ապահովել աւերածից, Վրաստանից հրաւիրեցին Դաւիթ Բէգին: Դա ծնունդով զարաբաղցի էր, մեծ անուն էր հանել Վրաստանում և հասել զօրապետի աստիճանի: Դաւիթ Բէգն անցաւ շարժման գլուխը և 1721-ին 400 հոգով մի քանի յաղթութիւններ տարաւ թուրք հովիւ գիւղերի վրայ:

Շուտով Դաւիթին միացան Տէր-Աւետիք քաջ քահանան, Մխիթար սպարապետը, Չափնդուրի Թորոս իշխանը. Գեղուազի Ստեփանոս Շահումեան իշխանը և Դաւիթ Բէգի զօրքերի թիւն հասաւ 7000 հոգու: Դաւիթը երկիրը մաքրելով թշնամիներից մի ամուր բերդ շինեց Հալի-ձորում և ամրացաւ այնտեղ:

Դաւիթի մարդկանց պատերազմներից անաշող անցան միայն Թորոս իշխանի կռիւը Փաթալի խանի հետ, որովհետև Թորոսին դաւաճանեց երիցվանից Մելիք Ֆրանգիւլը: Սակայն հայերը դրա վրէժն առան Մեղրիի մօտ, ուր կոտորեցին մօտ 10,000 թուրք:

Ծանր էին Դաւիթի կռիւները օսմանցոյ հետ. երբ Հաջի-Մուստաֆա զօրավարը մեծ զօրքով Սիւնիք եկաւ, հայերից շատերը դաւաճանութեամբ անցան թշնամու կողմը՝ Դաւիթը 450 զօրքով պաշարուեց Հալի-ձորում: Սակայն

Մխիթար և Տէր-Աւետիք զօրավարները գիշերով դուրս եկան բերդից և սաստիկ կոտորածով փախցրին թշնամուն գերի առնելով 148 դրօշակ: Մուստաֆան նոր զօրքով կըրկին պաշարեց Հալի-ձորը: Դաւիթն այս անգամ մի երամակ էգ ձի բաց թողեց թշնամու բանակը. բանակի ձիաները կատաղած սկսեցին այս ու այն կողմը վազել. Դաւիթն էլ այդ ժամանակ յարձակուելով թշնամու վրայ մեծ կոտորածով հալածեց երկրից:

Պարսից Թահմազ շահը լսելով Դաւիթի քաջ գործերը, ընծաներով իշխանաց իշխանի Տիտղոսը տուաւ նրան և հաստատեց որպէս Սիւնեաց տէր: Սակայն կարճատև եղաւ այդ իշխանութիւնը, որովհետև Դաւիթ Բէգը մեռաւ 1728 թ. վեց տարի իշխելուց յետոյ: Զօրքի և իշխանների ցանկութեամբ Դաւիթին յաջորդեց Մխիթարը: Օսմանցիք կրկին յարձակուեցան Հալի-ձորի վրայ: Պաշարածները դաւաճանօրէն անձնատուր եղան և կոտորուեցան:

Մխիթարը փախչելով բերդից նորից մի քանի աւանների տիրեց, բայց հայերը խնձորեսք բերդում դաւով գլխատեցին իրանց զօրավարին: Երբ գլուխը Թաւրիզի փաշային տարան, թուրք փաշան ցաւելով քաջի մահուան վրայ, գլխատել տուաւ դաւաճաններին:

Այսպիսով ամբողջ Հայաստանը նորից ընկաւ օսմանցոյ ձեռքը:

Երբ Թահմազ Շահը զօրացաւ և հալածեց թշնամիներին, կրկին պատերազմ հրատարակեց թուրքաց, բայց կրկին ամօթալի պարտութեամբ ետ դարձաւ: Նադիր Ալին, Թահմազի քաջ զօրավարներից մինը, այս առթիւ հեռացրեց գահից իր թագաւորին և նորից պատերազմ հրատարակելով, սաստիկ ջարդ տուեց օսմանցիներին: Ղարաբաղի մելիքներն էլ օգտուելով այդ հանգամանքից, գիշերով ոչնչացրին իրանց երկրի օսմանցիներին:

Յաջորդ տարին գլխաւոր ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Արփաշայի (Ախուրեան) ափերին, ուր Նադիր-Ալին գրեթէ ոչնչացրեց օսմանեան բանակը 1736-ին: Այս յաղ-

Թուրքիայից յետոյ Նադիր-Ալին իրան հրատարակեց պարսից Շահ, Դա տեղի ունեցաւ Մուղանի անապատում, Արաքսի ափին:

Այդ հանդիսին հրաւիրուած էին նաև Աբրահամ Կրեւտացի կաթողիկոսն ու հայ մելիքները: Շահը մելիքներին հաստատեց իրանց ժառանգական իշխանութեան մէջ և իրաւունք տուաւ իրանց երկիրները կառավարել անկախօրէն, վճարելով մի որոշեալ տուրք պարսից Շահին: Աբրահամ կաթողիկոսը նորահաստատ թագաւորի սուրն օրհնելով կապեց նրա մէջքին: Նա այնքան գրաւեց շահի սիրտը, որ էջմիածինն ազատել տուաւ հարկերից և ետստացաւ իր կալուածները:

Նադիր-Շահը դարձեալ մի երկու պատերազմ ունեցաւ օսմանցիների հետ, մինչև որ Շահի մի փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, 1746-ին, երկու տէրութիւնները հաշտուեցին. Արևելեան Հայաստանը Երևանի ու Նախիջևանի հետ մնաց պարսից, իսկ արևմտեան և հարաւային Հայաստանը մնաց օսմանցոց:

Հ Ա Յ Ե Ր Ի Գ Ա Ղ Թ Ը

Թաթարաց արշաւանքներից յետոյ երկու հարիւր-ամեայ պատերազմները օսմանցիների և պարսից մէջ Հայաստանը հասցրին վերջին ծայր աղքատութեան. երկիրը դարձել էր գրեթէ անապատ. շէն ու հոյակապ քաղաքները կործանուած, մշակուած դաշտերը խոլան, գիւղերն ու աւաններն աւերակ, բնակիչների մի մասը կոտորուած, միւսը գաղթած օտար երկիրներ. իսկ մնացեալը աղքատ ու թշուառ, ուժասպառ էր եղած հիմնովին: Այլևս հնար չկար հայրենի օջախը վառ պահելու. պէտք էր թողնել տուն, տեղ, հայրենիք և օտար աշխարհներում, օտար երկրի տակ ապաստան որոնել. ուստի սկսում են մի շարք գաղթեր, կամ բռնի և կամ ինքնակամ:

Որովհետև օտարութեան մէջ հեշտ չէր հող ձեռք բերել և երկրագործութեամբ ապրել, ապրուստի միակ զիւ-

րին միջոցը առևտուրն էր. և ահա հայերն իրանց նուիրում են առևտրի, հանդիսանում են ճարպիկ միջնորդներ արևելքի և արևմուտքի մէջ:

Գաղթն Հայաստանից սկսում է շատ վաղ ժամանակներից. դեռ Սասանեան արքաները հայերին գաղթեցնում էին Միջին Ասիա, երկու նպատակներով. նախ մի զօրեղ պատուար կազմելու համար իրանց թշնամիների դէմ և երկրորդը հայերի ուժը հայրենիքում թուլացնելու համար: Նոյն պօլիտիկային էին հետևում և արաբներն ու յոյները: Բիւզանդիան (Պօլիսը) միշտ ահազին թուով հայ բնակիչներ է ունեցել, որոնցից շատերը յայտնի են եղել պատմութեան մէջ որպէս խոշոր պետական անձեր:

Բիւզանդական կայսրների մէջ մի տասնեակից աւելի թագաւորներ հայ էին ծագմամբ և կառավարեցին երկիրը 200 տարի շարունակ: Այդ կայսրների իշխանութիւնը կործանիչ էր հայերի համար, որովհետև նրանք բազմաթիւ հայեր գաղթեցրին Բալկանեան թերակղզին կամ թշնամու դէմ կռուելու և կամ անմարդի տեղերը բնակելի դարձնելու համար:

Գաղթային մի մեծ հոսանք էլ սկսուեց Կիլիկիայից Ռուբինեան թագաւորութեան վերջնապուց յետոյ. հայերը նախ անցան մօտակայ Կիպրոս, Հոռոս և Կրետէ կղզիները, իսկ այնտեղից դէպի Իտալիայի շահաստան քաղաքները. Պիզա, Ջենովա, Վենետիկ և այլ տեղեր. խիստ բազմամարդ և հարուստ էին հայերը Վենետիկում. կաթողիկ հոգևորականների հալածանքից նրանք բոլորը խառնուեցան և կորան իտալացոց մէջ:

Գաղթային մի խոշոր հոսանք էլ Կասպից ծովի վրայով անցաւ դէպի Թաթարաստան (Ղազան և Աշտարխան) Վօլգայի ափերը. հայերը թաթարաց բանակում առևտրականներ էին գէնքը ձեռին. պատերազմի ժամանակ նրանք զինուած օգնում էին թաթարներին, իսկ խաղաղ ժամանակ զբաղուած էին առևտրով: Կիսաբարբարոս թաթարների բռնութիւններից դժգոհ հայերը դաշն կապեցին ջենովացիների հետ, որոնց ձեռին էր գտնուում

այդ ժամանակ խրիմը: Հայերը զենքով ճանապարհ բաց արին իրանց համար և եկան հաստատուեցան խրիմի թերակղզում, ուր շուտով բազմացան ու հարստացան: Այնուհետև խրիմի թերակղզին փախստական հայերի սիրած գաղթավայրերից մինը դարձաւ: Սակայն հայերի աստղը շուտով թեքուեց, երբ մի կողմից թաթարները, միւս կողմից օսմանցիք սկսեցին սպառնալ և տիրել խրիմին:

Այնուհետև 100,000 հայերից մի մասն ստիպուած գաղթեց Լեհաստան, միւս մասը կոտորուեց, երրորդ մասըն էլ անցաւ Մօլդովալաքիա (Ռումինիա): խրիմում հայերի թիւն այսօր հազիւ 10,000 հոգու է հասնում. որոնց մի մասը հայ կաթողիկ է: Ռումինիայի հայերի թիւը մօտ 14,000 է, որոնք խիստ հարուստ և բարեկեցիկ կեանք ունին, պարապում են մեծ մասամբ գիւղատնտեսական զանազան ճիւղերով և մեծ կալուածատէրեր են:

Մօլդավայից հայերն անցան Տրանսիլվանիա և հիմնեցին Հայաքաղաք, Գերլա և Պաշպալով քաղաքները: Նըրանք իրաւունք ստացան ներքին ինքնավարութեան և քաղաքի բոլոր գործերը, դատավարութիւն և ոստիկանութիւն կառավարում էր հայ ծերակոյտի ձեռքով: Սրանք բոլորը կաթողիկ են և լեզուն մոռացած, միայն եկեղեցական ծէսը կատարում է հայերէն: Սրանք բոլորն էլ հարուստ են ու մեծափարթամ, ոմանք նշանաւոր դիրքի և աստիճանի հասած՝ ազդեցութիւն ունին նոյն իսկ ունգարական պարլամենտում:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հայերը Լեհաստան գաղթեցին Բագրատունեաց անկումից յետոյ, Ալփասլանի ժամանակ և խրիմից, երբ նըրան տիրեցին օսմանցիք: Մի ժամանակ հայ գաղթականների թիւն հասաւ 200,000 հոգու Լեհաստանում: Հայերի բնակութեան զլխաւոր վայրերն էին. Իւլով կամ Լեմբերգ և Կամենեց: Հիմա զուտ հայ բնակչութեամբ մնացել է

Կուտի քաղաքը, ուր ապրում են մօտ 4000 հայ և դեռ խօսում են հայերէն ¹⁾:

Լեհ թագաւորները կամենալով ծաղկեցնել առևտուրն իրանց երկրում, սիրով էին ընդունում հայերին և արտօնութիւններ տուին նրանց:

Կամենեցի և Իւլովի հայերն իրաւունք ստացան ներքին ինքնավարութեան, որ կոչւում էր Վոյթ: Վոյթը բաղկանում էր 12 հայերից, որոնք ընտրովի էին և կառավարում էին հայոց գործերը ազգային սովորոյթով և Միւթար-գօշի Դատաստանազրքով: Դատավարութիւնը հայերէն էր. Անիի բարբառով, սակայն երբ Թաթարստանի հայերն եկան Լեհաստան, գործերն սկսեցին վարել նաև թաթարերէն, որովհետև նրանք մայրենի լեզուն մոռացել էին: Շուտով հայերն իրանց ձեռն առնելով երկրի հարստութիւնը, հասան, բարձր դիրքի և ազդեցութեան. հիմնեցին մեծամեծ եկեղեցիներ ու վանքեր. մինչև անգամ տպարան: Սակայն հայերի հանգիստը շուտով վրդովուեց: Պարսից հալածանքներից փախչելով, Լեհաստան էր եկել Մեքլիսեղեկ կաթողիկոսը: Սա հակառակ ժողովրդի ցանկութեան ծածուկ Նիկոլ Թորոսովիչ անունով մի անբարոյական մարդու ձեռնադրեց եպիսկոպոս և հրամայեց ժողովրդին, որ հնազանդին Նիկոլին իբրև առաջնորդի: Այս առաջնորդը անպատուելով դուրս արաւ եկեղեցուց կաթողիկոսի նուիրակներին. ժողովուրդը գայթակղած ուզեց դատի կանչել Նիկոլին. իսկ սա կառավարութեան առաջ յայտարարեց. որ կաթողիկոսի նուիրակը մի թուրք լրտես է և եկել է Լեհաստանը լրտեսելու: Այսպիսով Նիկոլն ազատուեց դատից և այնուհետև իր հարազատ ժողովրդին հալածելու համար դիմեց եզուիտների օգնութեան, որոնք այն ժամանակ մեծ դեր էին խաղում Լեհաստանում: Նիկոլը եզուիտներին խոստացաւ ուրանալ իր հաւատը և ճանաչել պապի իշխանութիւնը: Այնուհետև եզուիտները պահանջեցին, որ եկեղեցին բաց անեն և

¹⁾ Կարդա. «Այց Լեմբերգի հայերին», Հայ-հեղինակներ, Երես 254.

յանձնեն Նիկոլին. երբ հայերը մերժեցին, նրանք զինուորները միջոցով կոտորեցին եկեղեցու դռները և եկեղեցին յանձնեցին Նիկոլին:

Նիկոլը գրաւեց և հայոց միւս եկեղեցիներն ու նրանց կալուածները. փակեց բոլորը և ժողովրդին միանգամայն զրկեց հոգևոր պիտոյքից: Հայերը զիմեցին կաթողիկոսին. սրա միջնորդութեամբ Վրացիսլաւ թագաւորը և Իվովի կաթողիկ եպիսկոպոսը խղճացին հայերին և հրամայեցին, որ Նիկոլը եկեղեցիները ժողովրդին տայ: Երբ եզուիտները մերժեցին այս հրամանը, թագաւորը ինքը գնաց եկեղեցի, որ ժողովրդին յանձնէ: Խորամանկ Նիկոլը եզուիտների խորհրդով դուրս եկաւ թագաւորի դիմաց եկեղեցական զգեստով և հաղորդութեան սկիհը ձեռին: Թագաւորը չհամարձակուեց նրան ձեռ տալ: Յուսահատ հայերը զիմեցին Հռոմ, բայց այնտեղ էլ եզուիտների սիջոցով յաղթութիւն տարաւ Նիկոլը:

Կիւին ստացել էր խիստ ծանր կերպարանք: Նորածին մանուկները մնացել էին անկնունը. հարսներն անպսակ, մեռելներն անթաղ:

Շատերն իրանց հոգևոր պէտքերը լրացնելու համար գնում էին ուրիշ քաղաք. երբ վերադառնում էին, Նիկոլը նրանց ենթարկում էր տուգանքի: Մի բան էր պահանջում հաւատուրացը. «ուրացէք հայրենի կրօնը»:

Այս հալածանքի պատճառով Լեմբերգի 50,000 հայերի մեծ մասը գաղթելով ցրուեցան զանազան տեղեր և տեղում հազիւ մնաց 5000 հոգի:

Երբ այսպէս կործանեց ու ոչնչացրեց իր հօտը, նոր խելքի եկաւ անօրէնը և կամեցաւ բանը հաշտութեամբ վերջացնել: Դիմեց Փիլիպոս կաթողիկոսին, որ այդ ժամանակ Պօլիս էր գտնուում և մեղայ եկաւ. կաթողիկոսը նրան ներեց և զրաւոր խոստում առաւ, որ իր հօտը էջմիածնից չի բաժանի և հայ ծէսը կմնայ: Իվովցիք չը հաւատացին Նիկոլին, բայց զիջելով կաթողիկոսի նուիրակին, հաշտուեցան Նիկոլի հետ: Վերջինս մեծերից յոյ-

սը կտրելով, աշխատեց մանուկ սերունդը կրթել կաթողիկ հոգով և Իվովում բաց արաւ մի դպրոց:

Նիկոլի սկսածը շարունակեց և իր նպատակին հասցրեց նրա աշակերտ Վարդան Յունանեան կրօնաւորը: Նա Իվովի հայ ժողովրդին իսպառ բաժանեց մայրենի եկեղեցուց և միութիւն հրատարակեց Հռոմի հետ (1689 թ.):

Այդ օրունից Լեհաստանի հարուստ ու փառահեղ գաղթականութիւնն հետզհետէ նուազելով, այսօր հազիւ 5000 հայ են մնացել:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հայերն Հնդկաստան անցան Պարսկաստանից, գլխաւորապէս Նոր-Ջուղայից և այստեղ էլ տեղական իշխաններից մեծամեծ արտօնութիւններ ստանալով, մեծ հարուստութիւն գիգեցին և սկսեցին դեր խաղալ որպէս զինուորական ու քաղաքական խոշոր պաշտօնեաներ: Հնդկաստանում հայոց թիւը 10,000-ից աւելի չէ եղել, այն էլ ցրուած այդ ահագին թերակղզու զանազան քաղաքներում. Սուրատ, Մադրաս, Կալկաթա, Չիչա և Բօմբէյ:

Երբ անգլիացիք աչք դրին ձեռք գցելու Հնդկաստանը, հայերը պատուաւոր միջնորդի դեր կատարեցին: Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան անդամներից էին և մի քանի նշանաւոր ու ազդեցիկ հայեր:

Հայ գաղթականների մէջ Հնդկաստանի հայերը քննում են առաջին տեղը նրանով, որ իրանք մեծ հոգ տարան ուսումնաւոր կրթութիւնը տարածելու թէ իրանց մէջ և թէ բնիկ հայրենիքում:

Նրանք իրանց առասպելական հարստութեան հետ մի քանի անգամ ծրագիրներ յղացան Հայաստանը փողով ազատելու և դրա համար զրազրութեան մէջ մտան Ռուսաց կայսրների հետ:

Քաղաքական այդ գրագիրները թէպէտ վիժեցին, բայց մեր մտաւոր կեանքում նրանք պատուաւոր տեղ են բռնում: Առաջին հայ թերթը լոյս տեսաւ Մադրաս քաղա-

քում 1793 թ. «Ազգարար» անունով: Ամենահին քրիստոնեայ եկեղեցին Հնդկաստանում, Չիչրայի հայոց եկեղեցին է, հիմնադրված 1695-ին:

Նշանաւոր է և Կալկաթայի հայոց եկեղեցին իր գեղեցիկ զանգակատնով և «հայոց հիւրանոցով», ուր ամեն մի պանդուխտ հայ իրաւունք ունի 3 ամիս ձրի ապրելու:

Կալկաթայում 1840 թուականներից սկսաւ իր գործունէութիւնը «Արարատեան ընկերութիւնը», որ հիմնեց «Մարդասիրական ճեմարան», մամուլ և տպարան: Այդ ընկերութեան աջակցութեամբ և Մեսրոպ Թաղեաղեանի խմբագրութեամբ երկար ժամանակ լոյս էր տեսնում «Ազգասէր» լրագիրը: Դա անդրանիկ լրագիրն էր, որ գործ էր ածում մեր արեւելեան աշխարհաբար լեզուն: Կալկաթայի պէս հայերն ունէին եկեղեցի, դպրոց, հիւրանոց ու տպարան նաեւ Մագրասում:

Մագրասայի հարուստ Սամուէլ Մուրատը մի մեծ գումար թողեց Մխիթարեաններին, որով բացուեց Մուրատեան դպրոցը: Մի ուրիշ մեծահարուստ, Ռափայէլ Ղարամանեան, նոյնպէս բաց արաւ Վենետիկում Ռափայէլեան դպրոցը. 1870-ին այս երկու դպրոցները միացան Մուրատ-Ռափայէլեան անունով և գոյութիւն ունին ցարդ Վենետիկում Մխիթարեանների հսկողութեան տակ:

Նոյն Հնդկաստանի հայերն էին որ մի քանի հարուստ կտակ թողին Նոր-Նախիջևանի հայոց անունով դպրոց բանալու ²⁾:

Անգլիացոց տիրապետելուց յետոյ Հնդկաստանի հայերը չգիմանալով մրցման, կորցրին իրանց նշանակութիւնը և ցրուեցան Հնդիկ արխիպելագոսի զանազան կղզիները գլխաւորապէս Զաւա, այնտեղից էլ անցան մինչև Չինաստանի ափերը:

1) Կարդա «Մխիթարեաններ յօդուածը». Հայ Հեղինակներ. Գ. տպ. էջ 310:

2) Կարդա, Հայ հեղինակներ. Միքայէլ Նալբանդեանի կենսագրութիւնը, երես 60. «Հնդկաստանի հայերը». եր. 267. և Թաղեաղեանի կենսագրութիւնը էջ 5:

ՌՈՒՍՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

1659-ին Պարսկաստանի հայ առևտրական մի ընկերութիւն կամենալով Ռուսաստանում առևտրի արտօնութիւն ստանալ, մի թանկագին ընծայ ուղարկեց Ալէքսէյ Միխայիլովիչ թագաւորին: Դա թանկագին մի զահ էր, զարդարուած ակնեղէններով, որ շինել էին հայ արհեստաւորները: Կազմուեցաւ մի առևտրական դաշինք, որով Հնդկաստանի և Պարսկաստանի ապրանքները Կասպից ծովով հայերը տանում էին Ռուսաստան, իսկ այնտեղից դուրս էին տանում թանկագին մորթիներ ու մետաղներ:

Պետրոս Մեծն էլ ի նկատի ունենալով իր երկրի բարգաւաճումը, ամեն կերպ աշխատում էր հայերին գրաւել Ռուսաստան: Առաջին թիթեւին տնկողը և մետաքսի առաջին գործարան հիմնողը Ռուսաստանում հայերն էին:

Պետրոս Մեծի հետ էր, որ Ղարաբաղի հայ մելիքներն սկսեցին իրանց քաղաքական յարաբերութիւնները:

Տասնութերորդ դարում Ղարաբաղը բաժանուած էր հինգ մելիքութիւնների, որոնք կոչւում էին Խամսայի մելիքներ (հինգ մելիքներ): Զրաբերդ, Գիւլիստան, Վարանդա, Խաչէն և Տիգակ: Բնակիչների թիւը մօտ 300,000 էր, որոնց երկու երրորդը հայ, մի երրորդը մահմեդական էր:

Այդ ժամանակները Եւրոպայից Ղարաբաղ, իր հայրենիքը, վերադարձաւ Իսրայէլ Օրին. նա երկար ժամանակ ապրելով Ֆրանսայում և Բաւարիայում, հմտացել էր զինուորական արուեստին, գրաւել էր Պֆալցի իշխանի սիրտը և նրա հաւանութիւնն առնելով, կամենում էր բաւարական զօրքերի և Ղարաբաղի մելիքների օգնութեամբ ազատել արեւելեան Հայաստանը. 1699 թ. մելիքները գաղտնի ժողով կազմեցին Օրբի զեկավարութեամբ և ազերսական թղթեր ուղարկեցին Պետրոս Մեծին, Բաւարիայի իշխանին և Հռոմի պապին:

Այդ թղթերն յանձնուեցան Օրիին և Մինաս վարդապետ Տիգրանեանին:—

Պետրոս Մեծը հանձարեղ հեռատեսութեամբ հասկացաւ այս պատգամաւորութեան նշանակութիւնը և անմիջապէս Օրիին դեսպանութեամբ ուղարկեց Պարսկաստան, որի նպատակն էր լրտեսել թշնամու երկիրը և ոտքի կանգնեցնել հայերին: Օրին աջողութեամբ կատարելով դեսպանութիւնը, յայտնեց կայսրին, որ հայերն ամեն բոլոր պատրաստ են կայսրին օգնելու:

Երբ Պետրոս Մեծը տիրեց Դերբենդին ու Բագուին, հայ մելիքները վրաց Վախթանգ թագաւորի հետ զօրքով ընդ առաջ գնացին դէպի Կասպից ծովը, բայց ուռնները յանկարծ թողին զբաւած երկիրները և հեռացան: Հայերի այս վարմունքը զայրացրեց Օսմանցիներին, որոնք յարձակուեցան և զբաւեցին Դարաբաղը, այդ ժամանակ էր ահա, որ տեղի ունեցան Դաւիթ բէգի կռիւները: Վերջի վերջոյ մելիքները Ռուսաստանից յուսալաւ դառնալով, ճանաչեցին Նադիր Շահի գերիշխանութիւնը:

Այնուհետեւ Խամսայի մելիքութեան մէջ սկսուեց ներքին կռիւ: Մելիք Շահնազարն սպանելով իր աւագ եղբորը, խեց նրանից Վարանդայի իշխանութիւնը: Նրա այս վարմունքը պատժել կամեցան Զրաբեղի Մելիք Ագամը և Գիւլիստանի Մելիք Ուսուփը: Մելիք Շահնազարն իր աղջիկն ու Շուշու Բերդը տալով Փանահ-խանին, դուրս եկաւ հայ մելիքների դէմ: Տասներկու տարուայ անըդհատ կռիւներից յետոյ Մելիք Ագամն ու Մելիք Ուսուփը յաղթուած՝ փախան Վրաստան և նրանց երկիրներին տիրեց Փանահ-խանը. նրանք կրկին տէր դարձան իրանց երկիրներին Փանահի իշխանութիւնը ճանաչելուց յետոյ:

Հայոց յարաբերութիւնները Ռուս-արքունիքի հետ վերստին նորոգուեցան Եկատերինէ Բ. կայսրուհու օրով: Այժմ հայոց գործերը վարողը Յովսէփ եպիսկոպոս Արշակութեան Երկայնաբազուկն էր, որ վերջն ընտրուեց կաթողիկոս:

Պարսկաստանի խռովութիւններից օգտուելով ուռւ

զօրքերը զբաւեցին Կասպից ծովափնեայ բաղաքները, և հասան ու տիրեցին Շամախի քաղաքին: Մելիք Ագամի և Ուսուփի որդիքը, Մէջլում և Աբով, մելիք Բախտամի հետ (Տիգրակի մելիք) կրկին հաւատարմութեան թուղթ տուին ուռններին: Այս թուղթը խիստ թանկ նստեց հայերին, որովհետեւ Փանահ-խանի որդին Իբրայիմ, տակն ու վրա աւրաւ մելիքների երկիրը և ժողովրդից մի ահագին հատուած ստիպուած գաղթեց Վրաստան, Ղզլար և Աժտար-խան:

Իբրահիմ խանը չէր ուզում ճանաչել Մամադ խանի գերիշխանութիւնն, ուստի 1795-ին Աղա-Մամադ խանն յարձակուեց Դարաբաղի վրայ և պաշարեց Շուշին, Իբրահիմի հետ այս անգամ միացել էին և հայ մելիքները, բացի մելիք Մէջլումից: Շուշին չառած շահն ուղևորուեց Վրաստան և թեթեւ պաշարումից յետոյ տիրեց Թիֆլիզին:

Աւերն ու կոտորածը Թիֆլիզում տեւեց երեք օր ու գիշեր, 12,000 հայ և 4,000 վրացի մահուկ և աղջիկ գերի տարուեցան: Յաջորդ տարին Շուշին արդէն առնուած էր, բայց հայ մելիքներն ազատուեցան պատժից, որովհետեւ Շահի սենեկապետը սպանեց իր իշխանաւորին քնած ժամանակ և պարսից զօրքերը հեռացան Շուշուց (1797): Շուտով Դարաբաղին տիրեց Պօտեօմկին զօրավարը:

ՊԱՐՍԻՑ ՆՈՐ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Յաթալի շահի որդին՝ Աբաս Միրզան կամենալով նորէն ետ առնել ուռնաց զբաւած երկիրները՝ կրկին պատերազմ հրատարակեց: Կռիւը տեւեց մի քանի տարի. ուռնները սակաւաթիւ էին, բայց նրանց մեծ օգնութիւն էին հասցնում հայերը գէնքով, կամաւոր զօրքով և պաշարով, մինչև որ Աբաս Միրզան ստիպեց հաշտութիւն խնդրել: Գիւլիստանի դաշինքով 1813-ին Դարաբաղը մնաց ուռններին:

1826-ին Աբաս Միրզան կրկին անցաւ սահմանը և 80,000 զօրքով Շուշին պաշարեց: Չնայելով ուռւ զօրքի թիւը խիստ քիչ էր բերդում և պաշարը սակաւ, բայց

հայ բնակիչներին անձնուէր քաջութեամբ պաշարեալներն աջողութեամբ դիմադրում էին թշնամուն: Աբաս Միրզայի առաջն առնելու դուրս եկաւ իշխան Մատաթեանը, Թիֆլիզից: Շամքորի մօտ նա ջարդեց պարսից խռատագէտները և խլելով նրանց ռազմամթերքը շտապեց դէպի Գանձակ, ուր տեղի ունեցաւ գլխաւոր ճակատամարտը: Աբաս Միրզան յաղթուեց ու հալածուեց:

Այնուհետեւ Մատաթեանը անցաւ պարսից սահմանը, մտաւ Ղարադաղ և տիրեց Ահար քաղաքին:

Միւս կողմից դէպի պարսից սահմաններն առաջացաւ գլխաւոր հրամանատար Պասկևիչը. նրան ընկերացած էր Ներսէս եպիսկոպոսը, որ առաջնորդում էր հայկամաւորների խմբին: Շուտով առնուեց էջմիածինը. Սարգարաբաղը, Նախիջևանը, Երևանը և ամբողջ Պարսկահայաստանն անցաւ ռուսաց ձեռք:

Այնուհետեւ ռուսները մտան բուն Պարսկաստան, տիրեցին Ատրպատականին, Ուրմիային և հասան մինչև Թաւրիզ: Այստեղ պարսիկներն հաշտութիւն խօսեցին և Թուրքմէնչայի գաշնադրութեամբ Արաքսը ճանաչուեց սահմանագիծ երկու տէրութիւնների:

Այս հաշտութիւնից յետոյ ռուսաց առաջնորդութեամբ 40,000 հայ թողին իրանց տուն ու տեղը և գաղթեցին դէպի Ռուսահայաստան:

Նոյն տարին Պասկևիչն ստիպուած էր իր զէնքն ուղղել տաճկաց դէմ: Նա շտապով տիրեց Կարսին, առնուեց Ախալցխան ու Արտահանը և զօրքը հետգնեւէ կենդրոնացաւ Էրզրումի մօտքերը, ուր երկու ճակատամարտումն Օսմանցիք չարաչար յաղթուեցան:

Էրզրումը, չընայելով իր ռազմական ամբողջութիւններին, շուտով անձնատուր եղաւ: Ռուսաց բանակը հասել էր մինչև Ազերիանոպօլիս: Այդտեղ էլ կայացաւ հաշտութիւնը, որով Ռուսաստանին մնաց Ախալցխան, Ախալքալաքը, Անապան և Փոթին: Այդ պատերազմի ժամանակ էլ մօտ 90,000 հայ Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդու-

թեամբ Տաճկաստանից գաղթեցին դէպի ռուսաց սահմանները և հաստատուեցան Ալեքսանդրօպօլի, Ախալքալաքի, և Ախալցխայի գաւառներում:

ՊՕԼՈԺԵՆԻԷ, ԴՊՐՈՅՆԵՐ, ՄԱՄՈՒԼ

Էջմիածնին տիրելով, Ռուսաստանը տէր դառաւ գրեթէ ամբողջ հայութեան սրտին: Հարկաւոր էր որոշել էջմիածնում նստող կաթողիկոսների իրաւասութեան սահմանը և ապա 1836 թ. Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսի օրով կազմուեցաւ մի կանոնադրութիւն, որ կոչւում է պօլօժենիէ: Այս օրէնքով հայ եկեղեցու գլուխ և պետ ճանաչւում է հայ-ընդհանրական կաթողիկոսը: Նրա ընտրութեան մասնակցում են համայն հայերն էջմիածնի տաճարում, իրանց պատգամաւորների միջոցով: Ընտրուածը հաստատուում է ռուսաց կայսեր ձեռքով:

Կաթողիկոսին օգնում է Սինոդը, որ ունի ութ անդամներ: Անդամներին ընտրում է կաթողիկոսը և հաստատում կայսրը: Սինոդի ատեանապետը վեհափառ Հայրապետն է: Սինոդի հսկողութեան տակ են գտնւում ռուսահայոց գրեթէ բոլոր հոգևոր գործերը: Սինոդի իրաւասութիւնը արտասահմանի հայութեան վրայ չի տարածւում:

Սինոդը գտնւում է Ներքին գործոց նախարարութեան հսկողութեան տակ: Տէրութեան կողմից սինոդում շարունակ մասնակցում է մի պաշտօնեայ, որ կոչւում է պրօկուրօր:

Նա հսկում է, որ պետական օրէնքներին հակառակ որևէ գործ չկատարուի Սինոդում:

Ռուսաստանի հայութիւնը բաժանւում է վեց թեմերի. Երևանի, Թիֆլիզի կամ Վրաստանի, և Իմերեթի, Շուշու, Շամախի, Բեսսարաբիայի և Աստրախանի: Թեմերը կառավարում են առաջնորդներն իրանց ստորադրեալ կոնսիստորիաներով և հոգևոր ատեաններով: Սրանք բոլորը ենթակայ են սինոդին: Հոգևոր պիտոյքներին բաւարարու-

թիւն տալու և կրթութեամբ հոգևորականներ պատրաստելու համար ամեն մի թեմում օրէնքով պիտի լինի մի մի հոգևոր միջնակարգ դպրոց:

Այդպիսի դպրոցներէց ամենահինն ու յայտնին Ներսիսեան դպրոցն է, թիֆլիզում, որ հիմնեց Ներսէս եպիսկոպոսը (ապա կաթողիկոս) 1825 թ.: Այս դպրոցի դերը ուսանայ լուսաւորութեան գործում շատ մեծ ու նշանաւոր է: Սա առաջինն էր, որ տարէց տարի ստուար բազմաթիւ կրթութեամբ սերունդներ տուաւ Կովկասեան հայութեան, որոնք կեանքի ամեն ասպարիզում սկսան մեծ դեր խաղալ: Այս դպրոցում հիմնուեց ու զարգացաւ ներկայ աշխարհաբար լեզուն, սրա սաներն ու ուսուցիչներն էին առաջին հայ թերթի և հայ թատրոնի հիմնողները Կովկասում: Առաջին տպագրական մամուլը թիֆլիզում, նոյնպէս այս դպրոցին էր պատկանում: Մայրենի լեզուն մոռացած հայութեան մէջ հայերէն նորէն տարածողը այս դպրոցի սաներն եղան: Գաւառական դպրոցների ուսուցիչները ստուար բազմութիւնը միշտ եղել են այս դպրոցի սաները, ինչպէս նաև քիչ թէ շատ կրթութեամբ քահանաներն ու վարդապետներն ամբողջ Կովկասում:

Հայերի լուսաւորութեան գործին նպաստեց նաև Լազարեան ձեմարանը Մոսկուայում, որ հիմնել էր Յովակիմ Լազարեանը 1815 թ.: Այդ դպրոցից էլ դուրս եկան նշանաւոր հայ ուսեալներ ու հեղինակներ և այդ դպրոցի շուրջն էին խմբուած մի ժամանակ հայ մամուլի ներկայացուցիչներ:

Լազարեան տոհմը բացի այդ դպրոցից երկու դար շարունակ ահագին ծառայութիւններ է մատուցել հայ ազգին իր հեռատես գործունէութեամբ:

Լազարեանները Հին Զուղայից էին, որոնք Շահ-Աբասի ստիպմամբ գաղթեցին և հաստատուեցան Սպահան, այնտեղ նրանք հայոց ազգապետ էին ճանաչուած և պարսից գանձարանի տեսուչ էին:

Պարսկաստանի խռովոյթիւնների ժամանակ նրանք գաղթեցին Ռուսաստան և բնակութիւն հաստատեցին Մոս-

կուս: Այնտեղ նրանք հիմնեցին մետաքսի գործարան, որով արժանացան Եկատերինէ կայսրուհու ուշադրութեանը և ստացան ազնուականութիւն:

Լազարեաններն այնուհետև մօտիկ յարաբերութեան մէջ էին ուսւ արքունիքի հետ և շարունակ բարեխօս ու միջնորդ էին հայ-ազգի և ուսւ արքունիքի յարաբերութիւնների ժամանակ:

Նրանք իրանց ծախքով կառուցին Մոսկուայի և Պետերբուրգի հայ եկեղեցիները և առատ ու հաստատուն եկամուտներով ապահովեցին: Նրանց շնորհիւ Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդուկի և Նոր-Նախիջևանի հայերը բաւական խոշոր արտօնութիւններ և աշակցութիւն ստացան կառավարութիւնից:

Ռուսաց տիրապետութեան և հին-Հայաստանի սահմանները կրկին գաղթեցրած հայերի շնորհիւ Կովկասը մի նոր կեանք առաւ, երկու կողմի համար էլ շահաւէտ: Հայերն ուսաց հովանաւորութեան տակ վերջապէս հասան իրանց դարերով կորցրած ու որոնած նպատակին. կեանքի, գոյքի, կրօնի ու լեզուի ազատութեան և այնուհետև նուիրուեցան իրանց սովորական պարապմունքներին. երկրագործութեան, արհեստների, ուսման և առևտրի: Ռուսաց համար էլ դա շահաւէտ էր, որովհետև նոր տիրած կիսաւեր ու վայրենացած երկրում նրանք ի դէմս հայերի գտան մի ժիր, հաւատարիմ, ընդունակ ու աշխատասէր ժողովուրդ, շինարար և լաւ հարկատու, որ զիտէր երկրը մշակել և արդիւնաբերութիւնը ծաղկեցնել: Կեանքի և գոյքի ապահովութիւնը բարւոքեց հայերի տնտեսական դրութիւնը. նրանք այնուհետև մտածեցին նաև ուսման և կրթութեան մասին. մի մասը մտաւ պետական դպրոցները, միւս մասը հայ ծխական կամ միջնակարգ դպրոցները, որոնք հետզհետէ սկսան աճել ու տարածուիլ:

Սկսան դպրոցներ բացուել նաև աղջկանց համար, որոնցից անուն հանեցին մանաւանդ Գայիանեան և Յովնանեան ուսումնարանները թիֆլիզում:

Պարբերական մամուլն էլ առաջինն սկսուեց թիֆլիզում

Կովկաս թերթն էր, որ հրատարակուել սկսուեց փոխար-
քայ Վորոնցովի նախաձեռնութեամբ ռուսերէն և հայերէն
1847 թ.: Դրա խմբագիրները Ներսիսեան դպրոցի ուսու-
ցիչներն էին: Կովկասը դադարելուց յետոյ 1850-ին ըս-
կսուեց «Արարատ» աշխարհաբար թերթը Գաբրիէլ քահ-
Պատկանեանի խմբագրութեամբ: Պարբերական մամուլի
մէջ ամենից մեծ դեր կատարողն ու մեծ ազդեցութիւն
թողնողը եղաւ «Հիւսիսափայլ» ամսաթերթը, որ հիմնուեց
Մոսկուայում 1858-ին Ս. Նազարեանի խմբագրութեամբ
և Միքայէլ Նալբանդեանի աշխատակցութեամբ: Այնուհետեւ
հայ մամուլն աճեց ու բարգաւաճեց գլխաւորապէս Թիֆ-
լիզում՝ զարկ տալով հայ կեանքի բազմակողմանի քննա-
դատութեան և զարգացման: Այդ կողմից առաջնութեան և
տեականութեան դափնին պատկանում է Գ. Արծրունու
հիմնած «Մշակ» լրագրին:

Միայն պարբերական մամուլը չէր բարգաւաճողը. ա-
ռաջ եկան տաղանդաւոր ու բեղմնաւոր գիտնականներ,
բանաստեղծներ, վիպասաններ, թատերերգուներ, դերասան-
ներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, ու ճարտարապետներ: Հայ
ազգը ցոյց տուաւ, որ ընդունակ է ըմբռնելու եւրոպական
կուլտուրայի բազմազան ճիւղերը, իւրացնելու այն և պա-
տուաստելու իր մանուկ սերնդին:

Աբովեանը, Գամառ-Բաթիբան, Պռօշեանը, *) Բաֆ-
ֆին, Սունդուկեանը, դերասան Ամերիկեանն ու Չմշկեա-
նը, Միքայէլ Նալբանդեանն ու Շահ-Ազիզը ցոյց տուին,
որ Խորենացիների և Նզդիշեանների տաղանտը դեռ մեռած չէ
հայ ազգի մէջ:

Հիմնուեցան այնուհետեւ մարդասիրական և բարեգոր-
ծական ընկերութիւններ կրթական կամ բարեգործական
նպատակներով: Թիֆլիզում հիմնուեց գրքեր հրատարակե-
լու մի ընկերութիւն: Գաւառներում ծխական դպրոց-
ների կողքին բաց արին էժանագին զրադարաններ ու

ընթերցարաններ, ուր հայերէնի հաւասար երբեմն նաեւ
աւելի ստացւում ու կարդացւում էին ռուսերէն թերթեր
ու գրքեր:

ՀԱՅԵՐԸ ԹԻԻՐԳԻԱՅՈՒՄ

Ոչ մի ազգի տիրապետութիւնը հայերի համար այն-
քան ծանր, երկարատեւ ու կորստաբեր չէ եղել, ինչպէս
թուրքերին: Թուրքերի քաղաքականութիւնն էր շնչել
տիրած ազգի ազնուական ցեղերին, որոնք այս կամ այն
կերպ դեռ կարող էին ձգտում ունենալ ազատութեան:
Թուրքերի հասկացողութեամբ հպատակը ռայա-ստրուկ է,
որի ինչքը և գոյքը պատկանում է Սուլթանին: Նրանք սո-
վորութիւն ունէին ժողովելու հպատակ ազգերի մանուկ-
ներին, թլիփատում էին և մեծացնում իբրեւ մահմետական.
դրանցից էր կազմւում ենիչերի կոչուած արիւնարբու
զօրքը: Հարկը հաւաքում էին կապալառուների միջոցով.
ուստի հարկահանութիւնը կատարւում էր ծայրայեղ ան-
խիղճ կերպով: Այս ամենը պիտի կրէր օսմանեան հպատակ
հայը, դրա համար էլ Հայաստանի աւերածութիւնն ու աղ-
քատութիւնը, ժողովրդի տգիտութիւնն ու կուլտուրական
անկումը հասաւ ծայր-աստիճանի: Հայը իրաւունք չուներ
զէնք կրելու և հագնելու այն հագուստը, որ որոշուած էր
մահմետականի համար:

Այսպիսի ճնշումները տակ աղքատացած ժողովուրդն
ստիպուած էր պանդխտելու ծովափնեայ քաղաքներն ու
Պօլիս, ուր նա սկսում էր պարապել արհեստներով և առ-
ևտրով: Որովհետեւ քաղաքներում, Եւրոպայի ազդեցու-
թեան տակ, քիչ թէ շատ կեանքի ապահովութիւն կար,
հայերը վաճառականութեան և արհեստների շնորհիւ ձեռք
բերին բաւական մեծ հարստութիւն և իրանց ձեռք կենդ-
րոնացրին առևտրի խոշոր ճիւղերը: Հարստութեան մի այլ
աղբիւր էլ տէրութեան կապալներն էին որ վերցնում էին
հայ վաճառականները:

Այսպէս հարստացած հայերից մեծամեծները կոչւում

*) Սրանց բոլորի մասին կարգւո՛ւ Հայ-Հեղինակներ:

էին ամիրա և շնորհիւ իրանց վայելած ղերքի կառավարութեան առաջ, մեծ ազդեցութիւն ունէին հայերի ներքին գործերի վրայ:

Օսմանեան կառավարութիւնը հայոց ներքին կեանքին շատ չէր խառնուում, թողնելով կառավարութիւնը գլխաւորապէս հայ հոգեւորականներին, որոնց գլուխ ճանաչւած է հայոց պատրիարքը Կ. Պօլսում: Առաջինը Յովակիմ եպիսկոպոս Բրուսայի առաջնորդն էր, որ 1461-ին հաստատուեց հայոց պատրիարք և նրան յանձնուեց աշխարհիկ և հոգեւոր գործերի վարումը:

Պատրիարքներն ընտրւում և տապալւում էին մեծ մասամբ նշանաւոր ամիրաների կամքով. նրանց խորհրդով էլ պատրիարքը կառավարում էր հայ ազգի գործերը: Պատրիարքն իր հաստատութեան համար տէրութեան մի որոշ տուրք պիտի տար. սա մի չարիք դարձաւ և անարժան հոգեւորականներն այս տուրքը բարձրացնելով միմեանց ձեռից խլում էին իշխանութիւնը և ապա աշխատում նոյնը կրկնակի հանել ժողովրդից: Այս ամենին վերջ տուաւ Յովհաննէս Կոլոտ բաղիշեցին, որ 26 տարի պատրիարք ֆալով, բարձրացրեց պատրիարքի ղերքն ու պատիւը: Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը նա յանձնեց իր ընկեր Գրիգոր վարդապետին: Այս երկուսը միասին աշխատեցան և պայծառացրին Երուսաղէմի վանքը: Գրիգոր պատրիարքը ութ տարի վիզը շղթայ քցած շրջեց, փող հաւաքեց և պարտքից ազատեց Երուսաղէմի հայոց վանքը, դրա համար էլ կոչուեց շղթայակիր:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՀԱՅԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Մինչդեռ հայ պատրիարքները կաշառներով աշխատում էին իշխանութեան գլուխ անցել և մինը միւսին տապալել, կաթոլիկ հոգեւորականները, մասնաւորապէս եզդուխաները բուն էին դրել Կարին, Դերջան, Կարս, Կ. Պօլս և սկսել էին քիչ-քիչ իրանց որոգայթների մէջ քցել հայերին:

Կաթոլիկ հայերը բացարձակ ջոկնուել և առանձին եկեղեցի հիմնել անկարող էին, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը վախենալով եւրոպական միջամտութիւնից, այդ թոյլ չէր տալիս և բոլոր հայերի համար պատասխանատու էր ճանաչում միայն հայ պատրիարքին:

Երբ թուրք կառավարութիւնը տեղեկացաւ որ հայ կաթոլիկներ կան, առաջարկեց Պօղոս պատրիարքին, որ բաժանմանը վերջ տայ: Հրամանը յայտնուեց հայ կաթոլիկներին և գործը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար որոշեցին ժողով գումարել և փոխադարձ համաձայնութեան գալ: Ժողովի համաձայնութեան թուղթը կարդացուեց մայր եկեղեցում և ստորագրուեց երկու կողմից:

Ժողովրդի մէջ, սակայն, դժգոհներ կային. դժգոհ էին մանաւանդ լատին հոգեւորականները: Նրանց դրամամբ մի հայ կաթոլիկ լուսաւորչականի շորեր հագած սկսեց զրգռել արհեստաւոր հայերին, թէ պատրիարքը ուրացել է լուսաւորչին և Պապին է ճանաչում եկեղեցու գլուխ: Գրգռուած ժողովուրդը հաւաքուեց մայր-եկեղեցի և սկսաւ պատրիարքից բացատրութիւն պահանջել: Պատրիարքն ապաստանեց մի թուրքի տուն: Ժողովուրդը ջարդելով պատրիարքարանի դռները ոչոքի չգտաւ այնտեղ:

Հարկ եղաւ գորքի միջամտութեան. շատերին ձեռքակալեցին և բանտարկեցին ու մի քանիսին էլ կախեցին:

Այս խռովոյթին վերջ տալու համար Պեգձեան Յարութիւն ամիրայի խորհրդով որոշեցին մի կաթոլիկ վարդապետ ճանաչել հայ կաթոլիկներին գլուխ և պատրիարքի փոխանորդ ու նրա միջոցով տէրութեան կարգադրութիւնները յայտնել կաթոլիկ հայերին:

Այս հանգամանքից կաթոլիկներն օգտուելով մատնութեամբ կամեցան բաժանուել հայերից և ունենալ անկախ պատրիարք: Սակայն Սուլթանը բաւականացաւ հայ պատրիարքի երաշխաւորութեամբ: Այդ ժամանակ սկսուել էր յունական ապստամբութիւնը և Նաւարինի առաջ էլ էր յունական ապստամբութիւնը և Նաւարինի առաջ միացեալ եւրոպացիների ձեռքով այրուեց օսմանեան նաւատորմը: Օսմանեան կառավարութիւնը կասկածելով հայ

կաթուղիները վրայ որ յարաբերութիւն ունին եւրոպացոց հետ, անասելի բռնութեամբ արքայութեան տուաւ Պօլսից մօտ 12,000 հոգի. ձմեռուայ ցրտի ու քաղցի պատճառով բազմաթիւ երեխաներ կոտորուեցին:

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ արքայութեան հայկաթուղիները վերադարձան և իրաւունք ստացան անկախ եկեղեցական համայնք կազմելու սեփական պատրիարքի իշխանութեան տակ:

Այս անցքերի մէջ մեծ դեր խաղացողը Յարութիւն ամիրա Պեղճեանն էր, հասարակ ծնողների գաւակ, անսահման բարի, առատաձեռն և պետական մեծ տաղանտի տէր, նա բարձրացաւ իր տաղանտի շնորհիւ և դարձաւ արքունի դրամահատութեան գլխաւոր:

Նա վայելում էր սուլթանի անսահման հաւատը և իր դիրքն ու ազդեցութիւնը գործ էր դնում անխտիր բոլոր ազգերի բարեկեցութեանը նպաստելու:

Նա իր ծախսով շինել տուաւ հայոց և յունաց եկեղեցիներ, հիմնեց ուսումնարաններ: Շինեց Ս. Փրկչի վանքը և հիմնեց ազգային հիւանդանոցը: Հիմնեց մոմարան և իրաւունք ստացաւ մոմավաճառութեան, որից մինչև այն ժամանակ զուրկ էին քրիստոնեաները: Պեղճեանը մեռաւ 1833-ին, բոլորն առանց ազգի և կրօնի խտրութեան ողբացին նրա մահը:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հայ կաթուղիները հարցը նոր էր վերջացել, որ առաջ եկաւ հայ-բողոքականների խնդիրը: 1830 թուականներից ամերիկացի բողոքական միսիօնարները հաստատուելով Իզմիր, Պօլիս, բաց արին դպրոցներ, ուր հայ աղքատ երեխաներին սովորեցնում էին ձրի, կերակրում և միևնոյն ժամանակ կրթում աւետարանական ոգով: Մեծերը համար էլ բաց էին արել կիրականօրեայ դպրոցներ: Նրանք ս. Գիրքը թարգմանեցին աշխարհաբար և սկսեցին ձրի տարածել ժողովրդի մէջ: Հիմնեցին նոյնպէս աշխար-

հարար լրագիր և այսպիսով գրաւեցին բաւականաչափ հետևողներ: Յակոբ պատրիարքն սկսեց եռանդով ընդդիմանալ բողոքականներին և շատերին արքայութեան տուաւ Փոքր-Ասիա: Տեսնելով որ դրանով բանն առաջ չի գնում, սկսաւ ուշ դարձնել ուսման և կրթութեան վրայ, որի միջոցով միայն կարելի էր կռուել միսիօնարների հետ: Ուսման գլխաւոր կենդրոնը Իւսկիւտարի ճեմարանն էր՝ հիմնուած 1838-ին, որ դրամական մեծ նեղութեան մէջ էր:

Պատրիարքի խորհրդով որոշուեցաւ ժողովրդից որոշ տուրք առնել ազգային հիմնարկութիւններն ապահովելու համար: Այդ տուրքի գանձելը յանձնուեց ժողովրդից ընտրուած 24 հոգու. սակայն տարածայնութիւն առաջ եկաւ, որովհետեւ ամիրաներն իրանց կողմից այդ ժողովին չուզեցին մասնակցել, անպատուութիւն համարելով հասարակ ժողովրդի հետ գործելը: Ժողովրդի ընտրեալները չկարողացան առանց ամիրաների աջակցութեան գործը վարել. նրանք հարկաւոր դրամը չգտան և հրաժարուեցան գործից: Դպրոցն սկսեց կաղալ: Վերջը երկար կռիւներից յետոյ կառավարութիւնը լսեց ժողովրդի ձայնը և իրաւունք տուաւ ազգային գործերը վարելու 27 հոգուց բաղկացած մի մարմնի, որը պատրիարքից և ամիրաներից անկախ էր (1841 թ.). ամիրաներն ու ժողովուրդը հաշտուելով միաբան սկսան գործել այն ժամանակ, երբ պատրիարք ընտրուեց Մատթէոսը:

Որոշ թուրքական պատերազմների պատճառով տաճկահայոց կապը կտրուել էր Էջմիածնից և կառավարութեան հրամանով տաճկահայ եկեղեցիներում հայ կաթուղիկոսի անունը չէր յիշուում: Մատթէոս պատրիարքը վերստին հաստատեց այդ կապը և որոշեց այնուհետեւ Պօլսի պատրիարքին ճանաչել կաթուղիկոսի փոխանորդ, ուստի պատրիարքն էլ անպատճառ պիտի լինէր Էջմիածնում ձեռնադրուած եպիսկոպոս: Մատթէոս կաթուղիկոսի օրով տաճկահայերն էլ պատգամաւորի միջոցով մասնակցեցին Ներսէս Ե-ի ընտրութեան (1843 թ.).

Ազգային սահմանադրութիւն

Մատթէոսի օրով հայոց մտաւոր կեանքը մեծ զարկ ստացաւ Պօլսում: Հիմնուեցան բազմաթիւ թաղական դպրոցներ, բացուեցան ընթերցարաններ: Ինքը պատրիարքը հիմնեց «Հայաստան» անունով մի լրագիր: Նա ազգային գործերը վարում էր ժողովրդի աջակցութեամբ: Այս բանն ամիրաներին դուր չէր գալիս:

Պատրիարքի ինքնիշխանութիւնը սահմանափակելու համար ամիրաները մի հրովարտակ ձեռք բերին, որի գործութեամբ պատրիարքարանում երկու ժողով պիտի գումարուէր. կրօնական և քաղաքական: Այդ ժողովներին պիտի նախագահէր պատրիարքը և առանց ժողովների որոշմանը ոչ մի գործ պիտի չկատարէր (1847):

Կրօնական ժողովը բաղկանում էր 14 հոգուց և իրաւունք ունէր կառավարելու ազգի հոգևոր գործերը, հոգալ ժողովրդի պիտոյքը, պաշտպանել նրան փաշաների և այլազգիների ճնշումներից, առաջնորդներ նշանակել և վէճերը քննել:

Քաղաքական կամ գերագոյն ժողովը բաղկանում էր 20 աշխարհիկ անձերից. դրա պարտականութիւնն էր հոգալ ուսման, հիւանդանոցների, որբանոցների և այլ այս տեսակ հիմնարկութիւնների կարիքը: Այդ ժողովների անդամները փոխւում էին երկու տարին մի անգամ ընտրութեամբ: Այսպիսով ամիրաներն իրանց ձեռքով հիմք դրին ժողովրդական և ընտրական սկզբունքին տաճկահայոց մէջ:

Մի տասը տարի անցնելուց յետոյ այս ժողովները կեանք ու կենդանութիւն ստացան մի խումբ երիտասարդների շնորհիւ, որոնք Պարիզում կրթուած և ֆրանսական ազատութիւնը վայելած, ուղեցան նոյն կարգերը մտցնել և Պօլսի հայոց մէջ: Որոշուեցաւ մշակել մի մանրամասն կանոնադրութիւն, որով ժողովրդի իրաւունքները լայնացան և ընտրական սկզբունքը հիմք դարձաւ վարչական

գործերի: Այսպիսով 1860-ին հաստատուեցաւ «Ազգային Սահմանադրութիւնը», որի գլխաւոր կազմակերպողներն էին Պալեան Նիկողայոս, Գրիգոր Օտեան, Ռուսինեան և ուրիշները:

Ազգային սահմանադրութեամբ հաստատուում էր մի երեսփոխանական ժողով, ընտրուած ազգից: Սրա անդամների թիւը 140 էր, որից 20-ը եկեղեցական, 40-ը գաւառից ընտրուած աշխարհականներ էին, մնացեալ 80-ը Պօլսի թաղերից էին ընտրուում: Սա կոչւում էր Ազգային ընդհանուր ժողով, որը և վարում էր ազգի ընդհանուր գործերը:

Այս ազգային ժողովին էին ենթարկւում կրօնական և քաղաքական ժողովները, առաջինը բաղկանում է 14 հոգևորականներից, երկրորդը 20 աշխարհականներից, որոնք և վարում էին ազգի սովորական գործերը:

Նոյն տեսակ ժողովներ կային և գաւառներում, որոնք վարում էին գաւառական գործերը առաջնորդի նախագահութեամբ:

Սահմանադրութիւնն իր դէմ զինեց խաւար ուժերին և առիթ դարձաւ կուսակցական կոիւնքերի: Տէրութիւնը միջամտեց և սահմանադրութիւնն առժամանակ դադարեց: Վերջը, ժողովրդի տրտունջին ու բողոքներին բաւականութիւն տալով՝ կառավարութիւնը նորից հաստատեց սահմանադրութիւնը 1869 թ. որի շնորհիւ պատրիարք ընտրուեց ժողովրդից խիստ սիրուած Խրիմեան Հայրիկը:

Սա էր որ առաջին անգամ տպարան հիմնեց Հայաստանում, վարագայ վանքում, բաց արաւ գիշերօթիկ դըպրոց և սկսաւ հրատարակել «Արծիւ Վասպուրականի»-թերթը:

Սրա օրով Ազգային ժողովն առանձին ուշ դարձրեց գաւառական հարստահարութիւնների վրայ, որին ենթակայ էր ժողովուրդը հայ վաշխառուների և մանաւանդ քուրդ աւազակների կողմից: Կազմուեց մի ընդարձակ և ըանհրուն զեկուցագիր և մատուցուեց կառավարութեան: Կառավարութիւնը խոստացաւ բարոյքել հայերի դրութիւնը:

Այս զեկուցագրով իսկապէս հիմք էր դրուում հայոց խընորին Տաճկաստանում, որի հետևանքները մենք յետոյ կը տեսնենք:

Խըրմեանը հրաժարուեց 1873-ին և յաջորդ տարին պատրիարք ընտրուեց Ներսէս Վարժապետեանը:

1840 թուականներից կաթողիկ հայերից կրթութեան սկսան հետզհետէ մօտենալ իրանց լուսաւորչական եղբայրներին և կազմեցին Համազգեայ անունով մի ընկերութիւն, որի նպատակն էր դպրոցներ բանալ և կրթութիւնը տարածել ժողովրդի մէջ: Այդ կաթողիկներից ոմանք վերջը անցան մայրենի եկեղեցու գիրկը:

Հայոց հարցը

Ծանր հարկերից ճնշուած քրիստոնեաները Բալկանեան թերակղզում ապստամբեցան թուրքաց դէմ. նրանց օգնութեան հասան Չերնօգորեան և Սերբեան: Եւրոպական պետութիւններն առաջարկեցին Աբդուլ Համիտ Բ.-ին բարենորոգումներ մտցնել Բալկանեան քրիստոնեաների համար:

Սուլթանը դրան պատասխանեց մերժումով և կոտորածով: Այն ժամանակ Բալկանեան սլաւոնների համար զէնք վեր առաւ Ռուսաստանը և 1877-ին սկսուեց պատերազմը երկու կողմից. Բալկանեան թերակղզում և Կովկասում: Չնայելով օսմանեան զօրքի քաջ դիմադրութեան, ռուսները մեծ կորուստներ տալով յաղթեցին և առաջ գնացին, մի կողմից հասնելով Կ. Պօլսին, միւս կողմից առնելով Բաթումը, Կարսը և Էրզերումը:

Տասն ամսից յետոյ ռուսաց զլխաւոր բանակը կանգ առաւ Պօլսի մօտ, Այս Ստեփանօ գիւղում և կնքուեցաւ դաշինք: Ներսէս պատրիարքի խնդրանքը Մեծ իշխան Նիկողայոսը այդ դաշինքի մէջ մտցնել տուաւ 16-երորդ յօդւածը, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Որովհետեւ ռուսաց

զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած երկիրներից հեռանալուց յետոյ յիշեալ տեղերում կարող են անկարգութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու պետութիւնների լաւ յարաբերութիւնները կարող են խանգարել, Բարձր Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրացնել այն բարենորոգումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները հայոց բնակած նահանգներում, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քրդերի ու չերքէզների դէմ»:

Այս գաշնադրութեան պայմանները խանգարելու համար Անգլիան գլուխ բերեց մի նոր վեհաժողով: Այդ ժողովը կայացաւ Բերլինում, 1878-ին, վեց մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից և մի նոր դաշինք մշակեց, որով Ռուսաստանն ստացաւ պատերազմական տուգանք և գրաւած երկիրներից Կարսի ու Բաթումի շրջանը. Բալկանեան մասը իշխանութիւնների անկախ լինելը ճանաչուեց և Բօլքարեան դարձաւ օսմանեան վասալ իշխանութիւն:

Տաճկահայոց համար Բերլին բարեխօսելու գնացին երկու եպիսկոպոս. Մկրտիչ Խըրմեանը և Խորէն Նարպէյ, որոնք անցնելով եւրոպական արքունիքները՝ միացան Բերլինում և մի յիշատակաւիր ներկայացրին Վեհաժողովին, հայերի համար խնդրելով ներքին ինքնավարութիւն քրիստոնեայ պաշտօնեաներով:

Վեհաժողովը հայերին նուիրեց 61-երորդ յօդւածը որ հետեւեալն է: «Բարձր Դուռը յանձն է առնում անյապաղ դիւրացնել այն բարենորոգումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը չերքէզների և քրդերի դէմ: Բ. Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերապէս պիտի ծանօթացնէ պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

Հայաստանն իր անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ այս առաջին անգամն է, որ միջազգային գաշնադրի նիւթ էր դառնում: Այս վերջին յօդւածով հայերի վիճակի տը-

նօրէն դառնում էին լուսաւորեալ Եւրոպայի վեց մեծ պետութիւնները, այն ինչ առաջին յօդուածով միայն Ռուսաստանն էր պահանջում հայոց վիճակի բարւոքումը:

Այս յօդուածը ցնցեց ամբողջ հայութիւնը. ամենքը կարծում էին, որ բազմաշարժար հայ ժողովուրդը վերջապէս հանգիստ պիտի գտնի Եւրոպայի հովանաւորութեամբ:

Յայտնի է սակայն, որ երկու ծծմայր ունեցող որբը միշտ սոված է մնում. նոյնը պատահեց և հայերին, որոնք մէկի փոխարէն վեց ծծմայր ստացան: Ռուսաստանը, որ հայոց հարցի ստեղծողն էր, Բերլինի դաշինքից յետոյ լայնապէս սկսաւ թշնամանալ հայերի հետ. Գերմանիան կամենալով շահել Թիւրքիային, նոյնպէս հակառակորդ էր հայոց հարցին: Այսպիսով երկու մեծ և զօրեղ տէրութիւններ ներքուստ հակառակ էին մեր հարցին: Անգլիան բարեկամ էր ձեռնում մեզ, որպէսզի հայերին կանգնացնի ռուսաց դէմ: Տարաբախտաբար Կիպրոսի դաշինքով հայոց հարցի պաշտպանը դարձաւ Անգլիան, որով աւելի զրգուեց ռուսներին մեր դէմ:

Թուրքիան 61-րդ յօդուածը չիրագործելու համար հին հայ վելայէթներն այնպէս բաժանեց, որ ոչ մի վելայէթում հայերը մեծամասնութիւն չէին կազմում. քիւրդերին զինելով կազմակերպեց համիդէի զօրքը, որով նրանք աւելի վտանգաւոր և սպառնալի դարձան հայերի համար: Հարստահարութիւնները շատացան. հարկերը աւելի բարդւեցան և ժողովրդի դրութիւնը, որ պատերազմի ժամանակ վտանգուած էր աւերմունքից ու սովից, աւելի անտանելի դարձաւ:

Սուլթան Համիդը որոշել էր հայոց հարցը ջնջել հայերին ոչնչացնելով: Քաղաքականութեան անծանօթ, բայց հայրենասէր ու ազատասէր հայ երիտասարդութիւնը քրնած չէր: Տեսնելով Բալկանեան ազգերի ազատութիւնը և ինկատի ունենալով Եւրոպայի երաշխիքը 61-րդ յօդուածով, հայ երիտասարդութիւնն սկսաւ աշխատել խօսքով ու գործով: Կովկասեան հայերն իրանց ներքին բարւոքումները թողած, մտածում էին միայն տաճկահայոց աղա-

տութեան մասին: Այդ զգացումներն ու մտածումներն առաջ բերին մի ամբողջ գրականութիւն. Բաֆֆին իր վառվռուն և ազդու վէպերով սկսաւ նկարագրել տաճկահայի անտանելի դրութիւնը և ծրագիրներ մշակել նրա ազատութեան: Մանուկ սերունդը հիպնօզած էր այդ վէպերով ու ծրագիրներով. մի առիթ էր պէտք որ, նա զինավառ օգնութեան հասնէր իր եղբայրներին:

Բնիկ երկրում այս ամենն զգացւում էր աւելի խիտ ու խիստ գոյներով:

Այնտեղ միայն Բաֆֆու գրքերից չէին սովորում ճանաչել իրանց կեանքի դառնութիւնը, այլ քար և սարսափելի իրականութիւնից: Եւ ահա, Փորթուգալեանը Մարսելում հիմնում է առաջին յեղափոխական թերթը «Արմենիա» անունով:

Կովկասից սկսւում են փոքրիկ, խմբական խուժումներ դէպի Տաճկա-Հայաստան:

Ռուսաստանի վերաբերմունքը դէպի հպատակ ազգերը և մասնաւորապէս դէպի հայերը փոխուել էր Ալէքսանդր III-ի թագաւորելուց յետոյ 1881-ից: Դրա օրով իշխում էր յետադէմ ռուս կուսակցութիւնը, որի նշանաբանն էր. «Ռուսաստանը ռուսների համար», ուստի սկսւում է մի սարսափելի հալածանք օտարազգիների դէմ, որոնց առաջին շարքերում ճանաչուած էին լեհերը, հայերը, հրէաները և ֆինները: 1884-ին փակուեցան հայոց դպրոցները, բայց նորէն բացուեցան, երբ կաթողիկոս ընտրուեց Մակարը: Սա խոհեմ և հեռատես քաղաքականութեամբ զրաւել էր կառավարութեան համակրանքը, թէպէտ ժողովուրդը նրան չէր սիրում: Սրա ժամանակ սկսուեց հայ զինուորագործութիւնը Կովկասում:

Մակարի մահից յետոյ միաձայն կաթողիկոս ընտրուեց Խրիմեան հայրիկը և Կովկաս մտաւ չափանուած թափօրներով:

Շատ չանցած կովկասեան կառավարիչ նշանակուեց իշխան Գօլիցին և ինչպէս Տաճկա-Հայաստանում, այնպէս էլ Կովկասում տիրեց միատեսակ քաղաքականութիւն.

Ջնջել ու ոչնչացնել հայութիւնը սահմաններէ երկու կողմում միաժամանակ և գրեթէ միատեսակ: Հայաստանի կառավարիչ Զէքի փաշան և Գօլիցիներ կարծես մի խնձոր լինէին երկու կէս արած:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԶԱՐԴԸ ԵՒ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՐ

Սասունը լեռնոտ և կիսով չափ անկախ մի գաւառակ է. 1890 թուականներից Սասնոյ լեռներում բռն էր գրել մի յեղափոխական խմբակ. 1894-ին երբ քուրդ աշիրէթները ներս են խուժում Սասունը կողոպտելու, տեղացի հայերը նրանց յաղթելով ետ են մղում: Կառավարութիւնն հայերի այդ յանդգնութիւնը պատժեց կանոնաւոր զօրքերով, ուր 600-ից աւելի հայեր կոտորուեցան և Սասնի գիւղերն այրուեցան ու հիմնադրուեցին եղան: Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները մի յանձնաժողով կազմուեց, որ ներկայ պիտի լինէր այս ջարդի քննութեանը:

Քննութիւնից երեսց, որ հայերն ապստամբ չեն, այլ ինքնապաշտպանութեան համար էին զէնք վեր առել: Այս քննութեան առթիւ, Անգլիայի ձեռնբերեցութեամբ կազմուեց բարենորոգումների ծրագիր հայոց բնակած վեց հանգների համար. (Վան, Բիթլիզ, Սվազ, Խարբերդ, Տիարպեքիւր և Էրզրում) և 1885 ին ներկայացուեց սուլթան Համիդին: Այս ծրագրի իրագործման թէպէտ միացել էր Ռուսիան, բայց ներքուստ հակառակ էր իրենէ ճնշում գործ գնելու թուրքաց վրայ: Սուլթանն էլ լաւ հասկանալով իրերի դրութիւնն սկսեց ձգձգել համաձայնութիւն տալ: Հայերը ձանձրացած երկար սպասելուց, Պօլսում կազմակերպեցին Պապը-Ալիի ցոյցը և (1895 թ. հոկտեմբերին) կառավարութիւնից խուսափելով փակեցան եկեղեցիներում: Վերջապէս հոկտ. 16-ին Սուլթանն ընդունեց բարենորոգումների ծրագիրը: Սակայն ծրագրի ոչ մի կէտը չ'կատարուած, սկսուեց ի կատար ածուել մի այլ գծիսային ծրագիր. սկսուեցին կանոնաւոր և կազմակեր-

պուած ջարդերն ամեն հայաբնակ տեղերում: Մի տալուայ ընթացքում այդ ջարդերին զոհ գնացին մօտ 150 հազար հոգի, մեծ մասամբ տղամարդիկ:

Այս կոտորածների շնորհիւ բազմաթիւ հայեր դուրս գալով երկրից, գաղթեցին Կովկաս, Պարսկաստան, հարաւային Ռուսաստան, Բօլգարիա, Եգիպտոս, Եւրոպա և Ամերիկա: Երկիրն սկսուեց աւերուել և կոտորածներին յաջորդող սովը, աղքատութիւնը և հիւանդութիւնները, որ տեւում են մինչև այսօր, լրացնում են պակասը:

Այս ամենի վրայ Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձնելու համար մի խումբ գաղնակցական երիտասարդներ կազմակերպեցին բանկ Օտտոմանի առումը 1896-ի. օգոստոսին: Ռումբի պայթումին զոհ գնաց նրանց առաջնորդ Բաբէկը. մնացեալներն ազատուեցան ուսաց դեսպանատան միջնորդութեամբ՝ իսկ Պօլսում այդ առթիւ կոտորուեցան 10,000 հայ. մեծ մասամբ գաւառացի մշակներ: Այսպիսով 61-րդ յօդուածը և 1895-ի բարենորոգման ծրագիրը, մշակուած դեսպանների ձեռքով, փոխանակ բարիքի, հիմբ դարձան հայ ազգի կրած ամենասոսկալի կոտորածներին:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՆՅՔԵՐԸ

Ռուբինեան թագաւորութեան անկումից յետոյ էլ Կիլիկիայի անառիկ լեռներում դեռ մնացել էին տեղեր, հայերը քաջութեամբ դիմադրելով թշնամիներին պահպանել էին կէս անկախ մի գիրք: Այսպիսի տեղերից էին Զէյթունն ու Հաճինը, որ բաղկացած է 10 գիւղերից, վեցը զուտ հայաբնակ, իսկ չորսը խառը թուրքմենների հետ: Այս ժողովուրդը կառավարւում է չորս հայ իշխաններով: Սրանք իրանց ներքին գործերի մէջ անկախ, մի փոքրիկ հարկ են վճարում միայն թուրք կառավարութեան: 1862-ին կռիւ ծագեց Զէյթունում Ալաբաշ հայ գիւղի և թրքաբնակ Ֆէթման գիւղի մէջ: Այս առթիւ Մարաշի Ազիզ փաշան 30,000 զօրքով յարձակուեց հայերի վրայ, կամի-

նալով նուաճել Զէյթունը, Ալաբաշն առան և հիմնադրուեալ արին: Թուրքերը յետոյ գնացին Զէյթունի վրայ, բայց զէյթունցիք յաղթութիւնը տարան և մեծ աւար խլեցին թշնամուց: Կառավարութիւնը պահանջեց, որ չորս հայ իշխանները Մարաշ գան: Հայերը հասկանալով նրանց միտքը, մերժեցին և անմիջապէս պատգամաւորներ ուղարկեցին Պարիզ Նապօլէօն Գ. կայսեր միջնորդութիւնը խնդրելու: Ֆրանսիայի միջնորդութեամբ զէյթունցի բանտարկուած հայերն ազատուեցան և սուլթանի հրովարտակով Զէյթունի վարչութիւնը, գատավարութիւնը և սուլթանութիւնը յանձնուեցաւ տեղացիներին:—

Նշանաւոր էր և մեծ տպաւորութիւն թողեց Եւրոպայում Զէյթունի ընդհարումը 1895-ին. մինչդեռ ամբողջ Տաճկահայաստանում հայերը կոտորուած էին առանց ընդհիմութեան, Զէյթունցիք գերի վերցրին գայմազամին իր սպաներով և 600 զինուորներով: Զէյթունի վրայ գնաց Բէմզի փաշան 10,000 զօրքով և պարտութիւն կրեց: Հաշտութիւնը կայացաւ Եւրոպայի դեսպանների միջնորդութեամբ, փոխադարձ զիջումներով: Այնուհետև Զէյթունի գայմազամը բրիտանաց է նշանակուած:—

Հայոց թիւը և պարագումները ցերեպայումս

Բնիկ երկրում Հայաստանում, հայերը պարագում են բոտ մեծի մասին հողագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Փաղաքներում նրանք մեծ մասամբ զբաղուած

են արհեստներով և վաճառականութեամբ: Հեռու գաղթավայրերում միայն նրանց պարագումների առարկան է գլխաւորապէս առևտուրը:

Ուր էլ գնան, հայերը քիչ թէ շատ ապահովուելուց յետոյ ձեռք են դարձնում կուլտուրական գործերի: Ամեն մի գաղթավայրում հայ տպարանն ու մամուլը անպակաս է, սկսուած հեռաւոր Ամերիկայից մինչև Եգիպտոս, Բուլղարիա և Շվեյցարիա: Յաւալի է, որ որակը համապատասխան չէ այդ մամուլի մէջ քանակի շատութեան: Ներկայում հայերը բնակուած են գլխաւորապէս իրանց նախնի երկրում. Տաճկահայաստանում նրանց թիւը հասնում է մօտ 600,000 հոգու. մնացեալ Ասիական Թուրքիայում նոյնպէս 600,000 հոգի. Եւրոպական Թուրքիա. 200,000. Տաճկահայաստանում հայերն ամենից խիտ բնակուած են Մշոյ գաւառում և Վանայ նահանգում, ուր կազմում են ազգաբնակչութեան մօտ 30%-ը:

Կովկասում հայոց թիւը հասնում է 1,200,000 հոգու. Հայերը Կովկասում կենդրոնացած են գլխաւորապէս Երևանի նահանգում, ուր հայերը բնակչութեան կէսից աւելի են, Գանձակի նահանգում, ուր կազմում են բնակչութեան մէկ երրորդը:

Ռուսաստանում հայերի թիւը հասնում է մօտ 100,000 հոգու, որոնք բնակուած են Բեսարաբիա, Ուրիմ, Նոր-Նախիջևան, Հիւսիսային Կովկաս և Աստրախան: Գաղթային մի մեծ հոսանք էլ այժմ նկատելի է գէպի Անդրկասպեան երկիրները, ուր հայոց թիւը հասնում է մօտ 10,000 հոգու:

Ամերիկայում հայոց թիւը	30,000 է.
Աֆրիկա, Եգիպտոս	15,000
Աւստրիա, Բուլղարիա և Ռումանիա	20,000
Պարսկաստան	50,000

Բոլոր հայոց թիւն է ուրեմն մօտ՝ 3,000,000

ՄԱՍՈՒԼԻ ԿՐԻԹԻՔԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Արեւելահայ լեզուի

Լեզուաբանականին հաւասար տեղ կը բռնէ՝ Վանցեանի երկին մէջ՝ պատմական բաժինը, ըլլալով նոյնքան խնամաւած և օգտաշահ:

Այս երկը, հայրենասիրական զգացումով ոգեւառ, ոչ միայն իբրեւ շարժանկարի (սինէմաթոկրաֆ) տեսարաններ կանցնէ ընթերցողի առջևէն Կովկասահայ մտքի յաղթանակները՝ այլ Պ. Վանցեան միանգամայն իբրեւ ահաջառ դատաւոր՝ համեմատութեան գնելով Պօլսահայ և Կովկասահայ մատենագրութիւնը, չի վարանիր յափշտակւած նայուածք մ'ուղղել առաջնոյն և վերջնոյն ստորնութիւնը խոստովանուիլ, — եթէ ոչ ամեն մասի՝ գէթ ճաշակի մէջ:

Այս յայտնի է, իրաւցնէ, որ Կովկասահայ չունեցան մինչև մեր օրերը՝ գրեթէ լեզուին այն անոյշ ձևերը, դարձուացքները, փափկութիւնները և նրբութիւնները, որով պօլսահայ բարբառը այնքան հրապոյր ու շնորք կը զգենու:

„Մի ուրիշ տարօրինակութիւնն արևելեան բարբառների այն է, որ ձևափոխուելու և զարգանալու յայտնի ձգտումների հետ՝ զուրկ են նրբութեան և կոկոխութեան զգացումներից“:

Որոշ է դարձեալ որ զբաւարի ցանկապատէն դուրս ուստողները առաջին անգամ Տաճկահայք եզան, որոնք ան-

միջապէս շփուելով լատին ազգերու հետ, առին անոնցմէ գրական ճաշակը, զաղափարներու շնորհաձև արդ ու զարդեր, վերջապէս ձևեցին աշխարհաբարը անոնց կաղապարի վրայ:

Ընդհակառակն Կովկասահայք, աւելի ուշ իմացան «որ ժամանակ է թօթափելու զբարբարի ծանր ու կաշկանդիչ կապերը» և ապա շփուելով գերման ցեղին հետ, ինչպէս դիտուած է յաճախ, ստացան անոնցմէ աշխատանքի տոկունութիւնը: Բայց գերման լեզուն նշանաւոր չէ փափկութեամբ, ինչպէս իր զրագէտները՝ ճաշակով: Ռուսահայք ալ զրկուեցան անոնցմէ շատ տարիներ:

«Ի նկատի ունենալով նուագայնութեան օրէնքը, մեր արևմտեան լեզուն մի փափուկ, ցածր և համեմատաբար արագ խօսելու, հետևաբար սալօնի լեզու է: Մինչև արևելեանը բարձր և կոպիտ խօսելու, ուրեմն լեռնային լեզու է»:

Բայց Ռուսահայք ծանօթանալով արևմտեան հայերէնի, ու նաև ուղղակի, ֆրանսական ձգիչ մատենագրութեան հետ, սկսան նրբանալ նաև ճաշակի մէջ: Այսպէս ուրեմն հայութեան երկու մեծ զանգուածները տարբեր ճամբաներու հետևելով, յարեցան լատին և սլաւ կամ գերման ցեղերու, բնականաբար առանց զերծ մնալու կլիմային անխուսափելի ազդեցութենէն:

Արևմտեան հայք, նախ և առաջ, դեռ բուն գրական գործին ձեռք չի դարկած, սկսան լեզուական օրէնքով աւանդել և անոնց համեմատ հայացնել օտարազգի գլուխ գործոցներ:

Կովկասահայք ընդհակառակն, անմիջապէս և բուռն եռանդեամբ գործնականին մէջ մտան, զբաւարի կաշկանդիչ կապերէն ազատուելու համար, ինչպէս կըսէ Վանցեան: Բարբառաբար շնորհիւ տաղանդաւոր անձինքներու չկասեցան ծանր գործը առաջ տանելէ, և յաջողե-

ցան հաստատուն ուղղութիւն մը տալու լեզուին և մատենագրութեան:

Պր. Վանցեանի երկը շահեկան է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ և գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրւողներուն. նա կը շանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ:

Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ոչ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ և խորագոյն հնութեան մէջ: Իր գիրքը կը թուծիւն մ'է և զբօսանք. հաճոյակական է ինչպէս դալարագեղ գաշաի մը մէջ հնախօսական պեղում մը:

«Բաղմավէպ» 1907 թ. յունիս.

Григорий Ваняна „Армянские авторы“ Второе издание дополненное. Тифлисъ 1906 года.

Издание хрестоматии, какъ учебнаго пособия, требуетъ отъ составителя умѣнія систематизировать литературный матеріалъ такъ, чтобы ученикъ по избраннымъ образцамъ изящной литературы могъ легко ознакомиться съ характеромъ творчества авторовъ и вмѣстѣ съ тѣмъ усвоить литературное знаніе языка. Этому требованію въ достаточной степени удовлетворяетъ вышедшій вторымъ изданіемъ сборникъ Гр. Ваняна „Армянскіе авторы“, въ которомъ нашли мѣсто отрывки изъ произведеніи корифеевъ армянской литературы съ краткимъ біографическимъ очеркомъ послѣднихъ, что такъ необходимо для полноты знанія ученика жизни и дѣятельности изучаемыхъ авторовъ.

Сборникъ г. Ваняна можетъ служить для учениковъ армянъ полезнымъ учебнымъ пособиемъ по классу армянскаго языка и словесности, который до послѣдняго времени у насъ не существовалъ.

«Тифл. Листокъ»

ՑԱՆԿ

Զօն աշակերտներին, կազմողի պատկերով

	Էջ
Ուսուցիչներին	4
Հայերի ծագումը	5

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Հայ ազգի ծագումն ըստ աւանդութեան	7
Հայկի յաջորդները մինչև Արամ . . .	9
Արամ նահապետ	10
Արա գեղեցիկ	12
Պարոյր Հայկազն և Հրաչեայ	13
Ուրարտացիներ կամ խալդեր	14
Տիգրան Ա. Երուանդեան	16
Տիգրանի յաջորդները	17
Մակեդոնեան սելևկեան իշխանութիւն .	18

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Արշակունիք Հայաստանում	19
Վաղարշակի հաստատած կարգերը . .	20
Արտաշէս Ա.	21
Տիգրան երկրորդ մեծ	23
Արտաւազդ	28
Տիգրան	29
Անանուն	30
Երուանդ	31
Արտաշէս Բ.	32
Հեթանոս հայոց կրօն	40

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Տրդատ և Լուսաւորիչ	42
Տրդատի յաջորդները	45

Վռամշապուհ և տառերի գիւտը . . .	49
Վռամշապուհի յաջորդները . . .	50
Առաջին կրօնական պատերազմ . . .	51
Վասակի դատաստանը . . .	56
Վահան Մամիկոնեան . . .	57

ԶՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Արաբաց արշաւանքները և Բագրատունիք . . .	60
Բագրատունիք, Աշոտ Ա. թագաւոր . . .	64
Սմբատ Ա.	65
Աշոտ երկաթ	66
Աբաս, Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ. Գագիկ Ա.	67
Անի	69
Յովհաննէս Սմբատ և Աշոտ.	72

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Ռուբինեան իշխանութիւն	75
Թորոս Ա.	77
Թորոս Բ.	78
Մէհ	80
Լևոն Բ. թագաւոր	82
Զապէլ և Փիլիպպոս. Հեթում Ա.	85
Լևոն Գ.	87
Հեթում Բ. Լևոն Գ.	88
Օշին	90
Լուսինեան թագաւորներ	92
Լևոն Զ.	93
Հայաստանի գրութիւնը բագր. անկու- մից յետոյ.	94
Թաթարաց արշաւանքը	95
Լէսկթեմուր	97
Օսմանցիք և պարսիկները Հայաստանում	98
Շահ Աբասի արշաւանքները	99
Էջմիածինը վերստին հայրապետանոց	102
Ղաբաբադի մելիքները և Գաւիթ բէկ	103

Հայերի զաղթը	106
Լեհաստանի հայերը	108
Հնդկաստանի հայերը	111
Ռուսաստանի հայերը	113
Պարսից նոր յարձակումները	115
Պօլօթենիէ, դպրոցներ, մամուլ	117
Հայերը Թիւրքիայում	121
Կաթոլիկ հայերի խնդիրը	122
Բողոքական հայերի խնդիրը.	124
Ազգային սահմանադրութիւն	126
Հայոց հարցը	128
Սասունի ջարդը և քննիչ յանձնաժողովը	132
Զէյթունի անցքերը	133
Կովկասեան անցքեր	134
Հայոց թիւը և պարապմունքը ներկայումս	136
Մամուլի կարծիքը Պատմ. քերականու- թեան և Հայ հեղինակների մասին	138

100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422509

15635

